

QAACCESSA SIRNA BUNA QALAA OROMOO GUJII
(HAALA GODINA GUJII LIXAA,
AANAA BULEE HORAA)

TAADDASAA DIRRIBAA

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJIINAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORIITIIF

HAGAYYA 2009(2017)
FINFINNEE

**QAACCESSA SIRNA BUNA QALAA OROMOO GUJII
(HAALA GODINA GUJII LIXAA,
AANAA BULEE HORAA)**

TAADDASAA DIRRIBAA

GORSAAN: XILAAHUUN TALIILAA(PHD)

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII
LAMMAFFAA(MA) AFAAN OROMOOFI OGBARRUU
BARSII SUUN GAMISAAN GUUTTACHUUF
MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF
FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTIITTI MUUMMEE
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009(2017)

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Dhaabbata Qorannoo Digirii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa(MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu barsiisuun guuttachuuf Taaddasaa Dirribaa mata duree: Qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii : haala qabatama Godina Gujii Lixaa, Aanaa Bulee Horaarratti qophaa'e sadarkaa ulaagaa yuunivarsiitiin kaa'e guuteera.

Koree qormaataa

Qoraa alaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Qoraa keessaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo_____Guyyaa_____

Itti gaafatamaa muummee yookin qindeessaa digirii lammaffaa(MA)

Axereeraa

Ka'umsa qorannichaatiin walqabatee mata-duree kana irratti akkan qoradhu kan kakaase sirni bunni qalaa yeroo ammaa kana keessatti godinaalee adda addaa keessatti dagatamaa deemuu isaa yoo ta'u, kaayyoon qorannoo kanaatis adeemsa sirna buna qalaa Oromoo Gujii qaaccessuudha. Faayidaan qorannoo kanaatis duudhaan adeemsa sirna buna qalaa dhaloota ammaa akka irraa barataniif tursiisuufi namoota qorannoo kanarratti qorachuu barbaadaniifis ka'umsa nita'a. Daangaan qorannoo kanaatis godina Gujii Lixaa aanaa Bulee Horaatti daanga'eedha. Hanqina qorannichaatiin walqabatee rakkoo uumameef, tooftaa adda addaa fayyadamuun furmaata gahaa kaa'uun qorannoo kana fiixa baasee jira. Gama biraatiin kitaaboleefi qorannoon mata-duree kanaan firoomina qaban sakatta'amaniiru. Malli qorannichaa dhimma itti bahame mala akkamtaa yoo ta'u, tooftaaleen iddeessuu qorannichaa immoo iddatteessa ta'eessa yookan akkayyoodha. Maloonni funaansa ragaaleef hojiirra oolan afgaaffiifi daawwannaa yoo ta'u, ragaaleen mala kanaan walitti qabaman tooftaa qorannoo ibsaa fayyadamuun qaacceffamaniiru. Qorannoo kana keessatti argannoowwan qorataan adeemsa buna qalaa keessatti bira gahe dubartoonni buna qalamu fiixee isaa kan hinkunne ta'uu isaatiifi bunni qalaan qaalluufi qaama saala dubartootatti kan fakkeeffamu ta'uu isaati. Yaanni furmaataa bunni qalaan aadaa hawaasa Oromoo biratti yeroo durii beekkamus yeroo ammaa kana garuu godinaalee Oromiyaa muraasa qofa keessatti beekkamaa waan ta'eef, qaama dhimmi ilaallatu keessattuu biiraa aadaafi turiizimiitiin dhaloonni ammaa kuna biratti dagatamuu jalaa osoo hafee kan jedhuudha.

Galata

Hojii kana fiixaan baasuudhaaf fayyaa, yaadaafi qalbii guutuu kan naaf kenne, hojii kana jalqabee akka xumuru kan na taasise Waaqayyoof galanni daangaa hinqabne haata'uuf. Itti aansee qorannoo kana yommuun gaggeessu, deeggarsa ogummaa naaf gochuufi gorsa hojii kotoof na barbaachisu naaf kennuudhaan jalqabaa hanga dhumaatti nuffii tokko malee kan na gargaaran gorsaa koo Dr. Xilaahuun Taliilaa guddaan galateeffadha.

Itti aansuudhaan obboleetti koo Burtukaan Dirribaa itti yaaddee meeshaa barreeffamaafi odeeffannoo gara garaa ittiin argachuudhaaf na gargaaru na deeggartee naaf bituu isheetiif, Waaqayyo umrii dheeraa siif haa kennuun jedhaan. Itti dabaluunis, hiriya koo barsiisaa Hirphaa Hawweeraa yommuu odeeffannoo qorannoo kanaa funaanuudhaaf bakka gara garaa deemutti qorra, hoo'aafi daaraa osoo hinjedhin ragaalee sagaleedhaan naa waraabuu keetiifi waanan si gaafadhe hundaa na deeggaruu keetiif, akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti horii buli, deebanin siin jedha. Akkasumas haadha manaa koo Geexee Xilaahuuniifi daa'ima koo Kennaa Taaddasaa, haadha koo Geexuu Araddaa, abbaa koo Dirribaa Firrisaa, obboleewwan koo hundaafi barsiistuu Addisaalem Lammaa deeggarsa yaadaafi na jajjabeessuudhaan na cinaa dhaabbachuu keessaniif ulfaadhaan jedha.

Gama biraatiin hojjattoota Waajjira Aadaafi Turiizimii aanaa Bulee Horaa odeeffannoo waliigala aanichaatiifi odeef kennitoota fiixa bahiinsa qorannoo kanaaf na barbaachisan naaf eeruu keessaniif galata argadhaa. Dhumarratti qorannoon kun sadarkaa kana irra akka gahuuf odeeffannoofi beekumsa qabdan hunda ifaatuu tokko malee kan laattan raga baatonni hundiifi yaadaafi hamilee koo kan na jajjabeessaa turtan hundi galanni koo olaanaadha.

Hiika jechootaa

1. Bayyaa	fagoo
2. Ceera	saalfii, qaanii
3. Duumachuu	foon cinaacharraa
4. Faroo	milkaa
5. Foofachuu	boqonnaa, haara galfii
6. Gambeelloo	maqaa mukaa
7. Gondoosuu	kan ta'uu hin malle
8. Gongomaa	lafa qotamee hin beekne,
9. Gurgummaa	firee bunaa
10. Haattoo	maqaa masoo abbaan warraa haadha warraa ittiin yaamu
11. Keloo	meeshaa buna itti qalan
12. Kolbaa	saba
13. Korboo	du'a tasaa balaa konkolaataa, doqdoqqee fa'an namarra gahu
14. Le'i	jiraadhu
15. Maangoo	wanta yoo laakka'amu lakkoofsaan hir'uu ta'e, qaraa
16. Missiraachii	firii bunaa isa jalqaba gahe
17. Mooqaa	meeshaa bunni yoo qalamu ittiin sochoosaniifi ittiin nyaatan
18. Mucuca	ofkaltii
19. Qachaa	godoo
20. Qorii	meeshaa buna qalaa keessaa nyaatan
21. Sibuu	buna
22. Sunqachuu	dhungachuu
23. Toora	aannan erga bunni qalaan bilchaatee itti naqan
24. Walkajeeluu	walhimachuu

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axereeraa	i
Galata	i
Hiika jechootaa	ii
Tarreeffama Suuraalee	vii
Boqqonnaa Tokko: Seensa.....	1
1.1 Seenduuba Qorannichaa	1
1.2 Ka’umsa Qorannichaa	2
1.3 Kaayyoo Qorannichaa	3
1.3.1 Kaayyoo Gooroo.....	3
1.3.2 Kaayyoo Gooree	3
1.4 Faayidaa Qorannichaa	3
1.5 Daangaa Qorannichaa	4
1.6 Hanqina Qorannichaa	4
1.7 Haala Waliigala Aanichaa	4
Boqonnaa Lama : Sakatta’a Barruu	8
2.1 Yaadrimee Maalummaa Fookloorii	8
2.1.1 Gosoota Fookloorii	11
2.1.1.1 Ogafaan	11
2.1.1.1.1 Afseenaa	12
2.1.1.1.2 Mammaaksa	13
2.1.1.1.3 Dhugeeffannaa	13
2.1.1.2 Meeshaalee Aadaa	14
2.1.1.3 Aartii Duudhaa.....	15
2.1.1.4 Duudhaa Hawaasaa.....	15
2.2 Buna Qalaa	16
2.2.1 Adeemsa Sirna Buna Qalaa	16
2.2.1.1 Raawwii Sirna Buna Qalaan Duraa	16
2.2.1.2 Raawwii Yeroo Buna Qalaa.....	17
2.2.1.3 Raawwii Sirna Buna Qalaan Boodaa	17

2.3.2 Meeshaalee Buna Qalaaf Barbaachisan.....	17
2.3.2.1 Keloo.....	18
2.3.2.2 Mooqa	18
2.3.2.3 Qorii	18
2.4 Kabaja Hawaasummaa Bunni Itti Qalamu	18
2.5 Maalummaa Fakkoomii.....	19
2.6 Sakatta’a Barruu Walfakkii	19
Boqonnaa Sadi: Malleen Qorannoo	22
3.1 Mala Qorannichaa	22
3.2 Irraawwatama Qorannichaa.....	22
3.3 Madda Odeeffannoo	23
3.4 Iddattoofi Mala Iddatteessaa	23
3.5 Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo	24
3.5.1 Afgaaffii.....	25
3.5.2 Daawwannaa.....	25
3.6 Naamusa Qoratichaa	26
3.7 Qindeeffamaafi Mala Qaaccessa Ragaalee	26
Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee	27
4.1 Maalummaa Buna Qalaa	27
4.1.1 Hirmaattota Buna Qalaa	28
4.1.2 Afseena Haala Buna Qalaan Itti Jalqabame	28
4.1.4 Meeshaalee Buna Qalaaf Barbaachisan.....	32
4.1.4.1 Keloo.....	32
4.1.4.2 Mooqa	33
4.1.4.3 Qorii	33
4.2 Kabaja Hawaasummaa Bunni Itti Qalamu	34
4.2.1 Buna Qalaa Yommuu Keessummaa Ulfoof Qalamu.....	34
4.2.2 Buna Qalaa Yommuu Gaa’ilaa.....	36
4.2.3 Buna Qalaa Yeroo Dahumsaa.....	38
4.2.4 Buna Qalaa Abbaa Gadaa Keessummaamaa Mana Namaa Yoo Dhufe ...	38
4.2.5 Buna Qalaa Abbaan Warraa Yoo Karaa Deemuuf Ta’u	40
4.2.6 Buna Qalaa Yommuu Abbaan Gadaa Jilaaf Deemu	41

4.2.7 Buna Qalaa Yommuu Gumaata Geessan.....	43
4.2.8 Buna Qalaa Yeroo Araaraa Walitti Bu'iinsa	44
4.2.9 Buna Qalaa Yoo Waa Qalachuuf Barbaadan	45
4.2.10 Buna Qalaa Yeroo Nageeffannaa	46
4.2.11 Buna Qalaa Yommuu Gondoora.....	47
4.3 Wantoonni Buna Qalaan Itti Fakkeeffamufi kanneen Biroo.....	50
4.3.1 Fakkoommii Buna Qalaa	50
4.3.2 Fakkoommii Dhagaa.....	51
4.3.3 Fakkoommii Wadaroo	51
4.3.4 Fakkoommii Hoolaa	51
4.3.5 Fakkomii Wayyaa Moofaafi Haaraa.....	51
4.3.6 Fakkoommii Bookaa fi Bishaanii	52
4.3.7 Fakkoommii Waataa	52
4.3.8 Fakkoommii Duumachuu/ Lafee Cinaachaa	52
4.4 Safuu Buna Waliin Walqabate	52
4.5 Mammaaksa Bunaan Walqabsiisuu Mammaakaman.....	53
Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo	55
5.1 Guduunfaa	55
5.2 Argannoo	55
5.3 Yaboo	57
Wabii.....	58
Dabaleewwan.....	61

Tarreeffama Suuraalee

Qabiyyee

Fuula

Suura 1 qorataan odeeffannoo manguddoo Waajii Halakee irraa yommuu odeeffannoo funaanu agarsiisu.....	27
Suura 2 buna qaluuf mataa bunaa itti kutan agarsiisu kaafame	31
Suura 3 buna yommuu qalan agarsiisu kaafame	31
Suura 4 meeshaalee buna qalaaf barbaachisan kan agarsiisu kaafame.....	33
Suura 5 buna qalaa qorii keessatti agarsiisu kaafame	34
Suura 6 buna qalaa eebbisaa nyaachisan agarsiisu kaafame.....	35

Boqqonnaa Tokko: Seensa

1.1 Seenduuba Qorannichaa

Ummanni Oromoo ummata damee kuush keessaa tokko yoo ta'u, ummata seenaa bara dheeraa qabuufi seenaa ofii bifa barreeffamaatiin osoo hintaane afaaniin dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture; dabarsaas jira. Asafaan(2009:12),yoo ibsu “Afaanota Afrikaa keessatti dubbatamu keessaa Afaan Oromoo Afaan Arabaa,Afaan Awusaafi Afaan Suwaaliitti aanee baay'ina ummata afaanicha dubbatuun sadarkaa afraffaarratti kan argamuudha” jedha. Akka Itiyoophiyaatti ammoo baay'ina ummata Afaan Oromoo dubbatuun 40% ol akka ta'uu danda'u nitilmaamama.

Mallattoo eenyummaa,aadaa,jiruufi jireenyaafi beekumsi hawaasni bu'uuraan qabu keessaa inni tokko fookloorii isaati.Fookloorii isaatiin beekumsa, dandeetti, falaasamaafi qaroomina aadaa isaa dabarfachaa,jiruufi jireenya dhaloota qajeelchaa jaarraa laakka'aa dhufe.

Fooklooriidhaaf hayyoonni gara garaa kallattii hubannoofi qorannoo isaanii irratti hundaa'uun hiika adda addaa kennaa turan; kennaas jiru. Hiika hundagaleessa ta'e tokko argachuun ulfaataadha. Fooklooriin aartii ta'ee wantoota akka oduu durii, mammaaksa, geerarsa, jechamoota, faaruuwaniifi kan kana fakkaatan kan hammatuufi himamsa afaaniitiin dhalootaa dhalootatti kan darbaa dhufeedha. Fooklooriin sabni tokko eenyummaa, amantii, haala jiruufi jireenyaa, heeraafi seera, falaasama, hooda, safuufi duudhaa isaa dimshaashumatti, ilaalcha ardiilee addunyaa keessa jiran kanaaf qaban barreeffamaan osoo hintaane afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan ittiin dabarsuuf gargaaramu damee aadaa saba tokkooti.

Hiika fookloorii hayyoota dirree qorannoo kanarra jiran hunda kan amansiisuufi tokko taasisu hinmul'atu. Kanarraa ka'uun qorattoonni dirree qorannoo kanaa hiika fookloorii kennuu caalaa wantoota fooklooriin hammatu tarreessuu wayya jedhan. Fookloorii meeshaa, duudhaa, amantii, dinagdeeniifi siyaasni hawaasa tokkoo afaaniin dhaloota irraa dhalootatti ittiin dabarsuudha. Akkuma namni tokko mataa isaa daawitii keessatti of ilaallatutti , hawaasnis muuxannoo yeroo dheeraa horateefi tuullate fooklooriitti gargaaramuun of duuba deebi'ee arga. Akkasumas, fooklooriin beekumsaafi muuxannoo hawaasaa yeroo dheeraa waan ta'eef, sona, aadaa, safuufi seenaa hawaasichaa ifa baasa. Akka dhaloota dhufutti lufus nitaasisa.

Gama biraatiin firiiwwan fookloorii afran kan ta'an aartii hawaasaa,wanta aadaa , afoolaafi duudhaa hawaasaa fa'adha. Firiiwwan fookloorii kana keessaa duudhaa hawaasaa amala hawaasni waliin qooddatu ilaallata. Amalli kun kan ture, dhabbataafi karaa jireenyaa akka feeteen ta'uu mala. Kunis dhalli namaa hanga jirutti kan jiraatu ilaallata. Hawaasni waliin jiraachuuf jecha kan waliin hordofuudha. Duudhaa hawaasaa dhimmoota aadaa waliin hidhata qaba. Hawaasa gidduu bara dheeraan dura kan tureefi sabni irratti waliigalee fudhateedha. Kanuma irratti hundaa'uun qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii; xiyyeeffannaan aanaa Bulee Horaa keessatti maal akka fakkaatu ibsuuf yaalee jira.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Fooklooriin umrii dhalli namaa qabu waliin walitti dhiyaata. Umriin fookloorii umrii dhala namaatiin walitti haa dhiyaatu malee kan qoratamuu jalqabeefi maqaa kanas kan argate yeroo dhiyoodha. Qorannoon fookloorii biyya keenya keessatti qofa osoo hinta'in waa'een afoola Afrikaa guutuu keessatti hanga bara 1960tti dagatamee ture. Fookloorii Afrikaatiif gufuu ta'aa kan ture warra Afrikaa hakuucuu ture akka ta'e seenaan ni'ibsa. Isaanis warra dhidhimaa(Western) yommuu ta'an, akka gurraachonni muuxannoo kalaqaa hinqabneetti warra hubataa turan sanaadha.

Bara eerame kanaa asitti biyyoonni Afrikaatis bittaa gabrummaa warra dhidhimaa jalaa akka bahaa deemaniin carraqqii qorattoonni hawaasummaa(xinhawaasummaa)fi qorattoonni fookloorii godhaniin dagatamuu jalaa bahe. Afoolli ibsituu aadaafi calaqqistuu eenyummaati. Kunis kan hubachiisu afoola beekuun aadaa beekuu,aadaa beekuun jiruufi jireenya dhuunfaafi hawaasaa beekuurra darbanii of beekuudha. Kanaafuu,afoola hawaasatu jireenya isaa keessatti waan isa barbaachiseef uumee waliin itti gargaarame malee uumamaan kan kennameefii miti. Kanas akkas jechu ibsu, Georsifi Jones(1995:225) "As an aspect of culture,folklore is human creation that embodies and memorializes people's shared and unique experiences. As a mirror of culture, folklore documents and reveals the many similar and different ways that human beings behave in order to satisfy common needs and solve the problems of every day life." Yaadni kun kan agarsiisu fooklooriin namaan kan uumame ta'ee, sammuutti qabachuun muuxannoo kan walii qoodanii, fedhii waliiniifi rakkoo uumamu jiruufi jireenya hawaasummaa keessatti kan ittiin furaniidha.

Kana ilaalchisee, Teferi(2000) akka ibsutti, afoola qorachuun beekamuufi babal'achuu aadaa, seenaafi maalummaa ummata biyyaaf barbaachisaa ta'ee utuu jiruu dagatamee /xiyyeeffannoo/ dhabee ture jedha. Kanaaf, dagatamuu qorannoofi qo'annoo afoolaa biyyaafi ummaata tokkoo immoo dagatamuu aadaafi maalummaa hawaasichaati. Akkuma kanaan afoola qoratani beekuudhaan dhaloota(labata) haaraa kana biratti akka beekamuufi jaalatamu taasisa.

Qorannoon kun sirna aadaa yookaan duudhaa Oromoo keessaa qaaccessa sirna buna qalaa Oromo Gujii irratti xiyyeeffata. Bu'uuruma kanaan, gaaffilee qorannoo kun deebisu kanneen armaan gadii kanaadha.

- Bunni akkamitti qalama?
- Hawaasummaan raawwii sirna buna qalaan walqabatan maal fa'a?
- Bunni qalaan maalitti fakkeeffama?

1.3 Kaayyoo Qorannichaa

1.3.1 Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroo qorannoo kanaa sirna buna qalaa Oromoo Gujii qaaccessuudha.

1.3.2 Kaayyoo Gooree

Qorannoon kun kaayyoo gooree armaan gadii kana of keessaa qaba.

- Adeemsa buna qalaa ibsuu.
- Hawaasummaa raawwii sirna buna qalaan walqabatan agarsiisu.
- Fakkoomiifi hiika sirnoota Oromoo keessatti bunni qabu addeessuu.

1.4 Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon tokko yommuu gaggeeffamutti bu'aa buusuu qaba. Kana jechuun mata-duree irratti gaggeeffame irratti hundaa'uun malleen qorannoo tokko itti gargaaramuu qabu bu'uura godhachuun qorannoo sun irraa bu'aa argama jechuudha. Qorannoon kunis sirna buna qalaa hawaasa keessatti irraanfataa fi badaa dhufan akka dandamataniif haala mijeessuu nidanda'a. Sababiin isaa fooklooriin ammaan dura afaaniin turan sunniin gara barreeffamaatti deebi'uun dhaloota dhufuuf darbuun isaanii faayidaa olaanaa qorannichi qabuudha. Walumaagalatti faayidaan qorannoo kanaa kanneen armaan gadiitidha.

- Namoota qo'annoofi qorannoo kana fakkaatu hojjachuuf karoorfataniif ka'umsa ta'uun gadi fageenyaafi bal'inaan waa'ee adeemsa sirna buna qalaa akka qorataniif ka'umsa nita'a.
- Hawaasa yookaan dhaloota yeroo ammaa duudhaa Oromoo irratti xiyyeeffannoo hinkennineef safuu duudhaafi sona duudhaa ofii isaa of duuba deebi'ee akka barbaaduufi akka hubatuuf gargaara.
- Duudhaaleen hawaasa keessatti argaman kunuunfamee dhaloota dhufuuf akka darbu ga'ee olaanaa qaba.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Akkuma lafti Oromoo bal'oo taate, hawaasni Oromoos bal'aadha. Fooklooriin isaas akkanuma baay'ee bal'aadha. Kanarraan kan ka'e fookloorii hawaasichaa mara irratti qorannoo gaggeessuun waan hindanda'amneedha. Sababni isaas haalonni adda addaa kanneen akka hanqina yeroo, baajataafi kan kana fakkaatanniin waan daangeffamaniidha. Kanaafuu, qorataan kun qorannoo isaa gosa fookloorii keessaa duudhaa irratti kan xiyyeeffatu yoo ta'u, duudhaalee jiran keessaa qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii irratti kan xiyyeeffatu ta'a. Bakki qorannoon kun itti adeemsifame Godina Gujii lixaa Aanaa Bulee Horaatti.

1.6 Hanqina Qorannichaa

Wanti raawwatamu tokko akkuma cimina qabu hanqina mataa isaa qaba. Qorannoo kana yommuun gaggeessu wanti akka rakkootti natti mudate keessaa inni tokko hanqina meeshaa ittiin waraabbamu dhabamuu ture. Kana jechuun meeshaalee ragaa sassaabaniin hinqabu jechuu miti. Meeshaa qulqullinaan naaf waraabu kan akka dijitaal kaameraa kan ammayyaafi kan biroo jechuudha. Akka qorataatti garuu kanan fayyadame moobayiliidha. Isas waraabbii viidiyoof namoonni tokko tokko ayyamamaa waan hintaaneef waraabbii sagaleetan fayyadamee ragalee barbaachisoo ta'an funaannamanii qorannoon kun galma gahuu danda'eera.

1.7 Haala Waliigala Aanichaa

Haala waliigala aanaa kanas akka armaan gadiitti ilaalla. Aanaan Bulee Hora aanaalee Godina Gujii Lixaa keessaa ishee tokko yommuu taatu, bara kanaan dura Godina Booranaa keessatti argamtii turte. Erga bara 2009tti Godinni Gujii Lixaa gaaffii hawaasichaatiin akka godina mataa isaa of danda'ee akka bahu murtaa'ee, as magaala gudditti godinichaa taatee tajaajilaa jirti. Aanaan tun magaalaa guddittii

Finfinnee irraa gara kibbaatti fageenya kiiloo meetira dhibba afuriifi jahaatamii torba(467 km) irraa fagaattee argamti. Gandoota baadiyaa soddonii jaha(36)fi bulchiinsa magaalaa sadi(3) qabdi. Waliigalatti gandoota soddonii sagal(39)tu aanaa kana keessatti argama.

Aanaa kana keessa caalmaadhaan kan jiraatu ummata Oromoo yoo ta'u sabaafi sablammiin biroos nijiru. Gama biraatiin gosootni amantaa aanaa kana keessatti argaman irra caalaan hawaasichi amantaa Pirootistaantii kan qabatan yoo ta'u, amantaalee Ortodoksii, Musiliimaafi Waaqeffannaa isaan guguddoo yoo ta'an hofdoftoonni amantaa adda addaa kun kabajaafi jaalalaan kan waliin jiraachaa jiruudha. Akkasumas, baay'inni ummata aanaa kanaa kuma dhibba sadiifi kuma kudha lama(312,000) yoo ta'u kana keessaa dhiirri 153,845 yoo ta'u dubbarri 158,155tti tilmaamama. (madda: Waajjira Bulchiinsa Aanaa Bulee Horaa)

Inni biraa, aanaan Bulee Horaa bara 1915 kan hundeeffamte yommuu ta'u yeroo sanatti aanaa Kuukkuu jedhamtee moggaafamtee ture. Sirna Hayila Sillaasee keessatti immoo Kuukkuu irraa gara Hagara Maariyaam jedhamutti geeddaramte. Yeroo ammaa kana immoo Bulee Horaatiin kan yaamamtu yoo ta'u, moggaasni kunis kan kennameef jechi Bulee jedhu akaakuu biyyoo keessaa tokko kan ta'e bifa boora(saakkee) kan qabuufi Hora kan jedhu immoo hora loon dhugan, kan mi'aa yookiin dhandhama ashaboo qaburraa kan moggaafamteedha.(maddi: Biiroo Aadaafi Turiizimii Aanaa Bulee Horaa)

Daangeffamni aanaa kanas akkaataa kanaan ilaaluu dandeenya. Kana jechuun aanaan kun aanaaleefi bulchiinsa ummata kibbaatiin kan daangeffamtuudha. Isaanis:

- Bahaan- aanaa Qarcaafi aanaa Malkaa Sooddaa
- Kaabaan- bulchiinsa ummata kibbaa
- Dhihaan-aanaa Sooyyama Suurroo
- Kibbaan- aanaa Dugda Daawwaatiin daangeffamti.

Aanaan kun haalli qilleensa ishee badda daree, baddaafi gammoojjii yoo ta'u 45.4% badda daree, 32.2% baddaafi 22.4% gammoojjiiidha. Haalli waliigala aanichaa giddu-galeessaan badda-daree baayyata. Haalli qilleensa aanichaa jireenya namaatifis ta'ee lubbu-qabeeyyiidhaaf mijataadha. Laggeen guguddoofi beekkamaan aanaa kana

keessatti argaman kanneen laga akka Afalataafi laga Tirtiraa yommuu ta'u, laggeen ganna yaa'anii bona addaan citan ammoo hedduu jira.

Kana malees, aanaan kun qabeenya bosonaatiinis badhaatuudha. Bosonni beekkamaaniifi bal'inaafi dheerina qabu bosonni Baddaa Magaadaafi Bosona Gaadduu Jabaa Siree aanaa kana keessatti argama. Dabalataan lafti aanichaa irra caalaadhaan bunaafi warqichaan kan uwwifamteedha. Biqiltuuwwan aanaa kana keessatti baay'inaan biqilan kanneen akka baargamoo, gaattiraa, birbirsaa, laaftoo, waddeessa, ejersaafi kan kana fakkaataniidha. Bineensonni gosa adda addaa kanneen akka weenni, jaldeessa, qamalee, waraabessa, buddannee, karroollee, qeerransa, booyyeefi kan kana fakkaatan aanaa kana keessatti kan argamaniidha.

Gama dhaabbilee fayyaatiin yoo ilaalle, aanaan Bulee Horaa dhaabbilee fayyaa heddu kan qabduudha. Kunneenis Hospitaala tokko(1), buufataalee fayyaa jaha(6), keellaa fayyaa soddonii torba(37), yeroo ammaa kana tajaajila kennaa jiran yoo ta'u, dukkaana qorichaa tokko(1), manni qoricha baadiyaa jaha(6) akkasumas kilinika dhuunfaa kudha sadi(13) aanicha keessatti tajaajila kennaa kan jiraniidha.

Kana malees, dhaabbileen barnootaa hedduun kan keessatti argamaniidha. Isaan kunneenis:

- Oolmaa daa'immanii shan(5)- Afaan Oromoofi Afaan Amaaraatiin kan barsiifamu.
- Sadarkaa 1^{ffaa} (1-4) afurtamii shan(45)
- Sadarkaa 1^{ffaa} (1-8) torbatamii lama (72)
- Sadarkaa 2^{ffaa} (9-10) jaha(6)
- Sadarkaa 2^{ffa} (11-12) tokko(1)
- Dhaabbata teeknikaafi ogummaa tokko(1)
- Yuunivarsiitii tokko(1)
- Kolleejjii barnoota barsiisotaa tokko(1) (maddi: Waajjira Bulchiinsaa Aanaa Bulee horaatiifi Waajjira Barnoota Aanichaa)

Inni biraan iddoowwan hawwata turiizimiifi bakka seena qabeessa kan ta'an aanaa kana keessatti kan argamaniidha. Isaanis: bosona Baddaa Magaadaa ganda Roophii Magaadaatti kan argamu, bosona Gaadduu Jabaa Siree ganda Jabaa Siree keessatti

kan argamuu, Ifata Fardaa, farda kan itti gulufsiisan ganda Buudaa Magaadaatti keessatti kan argamu, Dhakaa Neenqaa ganda Qilleensoo Mokkonniisa keessatti kan argamu, gooxuu saakkichaa, dheerina meetira jahaatama(60) kan qabu ganda Saakkichaa keessatti argamufi dhakaa soodduu hancaaroo ganda Dhukkisaa Magaada keessatti kan argamu iddoowwan hawwata turiizimii aanaa kana keessatti argamaniidha.

Aadaa fuudhaafi heerumaa: kadhachuu, aseennaa, hawwaddii, waliin deemuufi kan kana fakkaatan kan aanaa kana keessatti argaman yoo ta'an duudhaaleefi sirnoota adda addaa kan akka guddifachaa, gumaa, araara, mataa haaduu, sirna dahumsaafi kan kana fakkaatan ni'argamu. Nyaanni aadaa: buna qalaa, marqaa, warqee, micciirraa, itittuufi laaqaa fa'a yommuu ta'an aadaa dhugaatii: booka(daadhii), bulbula dammaa(birsii), boordee, farsoofi kan kana fakkaatan bal'inaan argamu. Aadaan uffannaa: bullukkoo, sabbata, gaabii, ruufa, lukee, guttumaa, qoloo, fi kan kana fakkataniidha. (maddi: Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Bulee Horaa)

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaa kana jalatti barreeffamoota adda addaa kan yaada mata-duree qorannoo kanaatiin walitti hidhata qabantu sakatta'ama. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa duudhaa irratti waan ta'eef, osoo kallattiidhaan waa'ee duudhaatti hinseenin dura yaada waliigalaa kaasuun barbaachisaa waan ta'uuf, hojiiwwan guguddoo hayyoota garagaraatiin hojjataman ilaallameera.

2.1 Yaadrimee Maalummaa Fookloorii

Fooklooriidhaaf hayyoonni garagaraa akkaataa dirree qorannoo isaan gaggeessaniin hiika gara garaa laataniif jiru. Hiika tokkoofi tokko qofa kennuun rakkisaa ta'a. Fooklooriin yaadaafi hiika bal'aa of keessaa qaba. Kanarraa ka'uudhaan fooklooriif hiika kennuurra wantoota fooklooriin hammatu tarreessu. Sababni isaatis hayyoonni akkaataa dirree qorannoo irratti bobba'an irratti hundaa'uun hubannoo qorannoo isaanii irraa argataniin hiika waan laataniif. Gama biraatiin umriin fooklooriillee umrii dhala namaatiin walbira qabama. Kaloon isaatiis baay'ee bal'aadha. Dabalataanis dhimmi fooklooriin keessa hinseenne hinjiru.

Fooklooriin beekumsa osoo mana barumsaa hindeemin naannoo keenyaafi hawaasummaa keessaa argamuudha. Jiruufi jireenya guyyaa guyyaa keessatti ummanni kan waliin qooddatu, al-idileen kan baratamuufi uumama waa'ee addunyaa hunda beekumsa kan nuuf kennuudha. Fooklooriin wantoota saalfii ta'aniifi wantoota nama gammachiisan amaleeffannaa yookiin muuxannoo namoonni jireenya guyyaa guyyaa keessatti calaqqisiisu ta'uu Alan Dundes (1965:3) yoo ibsu, "Folklore offers socially sanctioned out let for the expression of taboo and anxiety provoking behaviour. One can do or say in folklore from things other wise inter directed in every day life" jedha.

Fekade (1991:1) namoonni har'aan tana "Fookloorii" jecha jedhu baruurraa kan ka'e bifa adda addaan itti fayyadamaa jiraachuu isaati ibsa. Yaadni kun hiikni fooklooriif kennamu, dubbattoota afaaniitiin marii guyyaadhaa guyyaatti godhamuun hiika garagaraa itti fayyadamuu isaaniiti nu hubachiisa. Fooklooriin makoo wantoota jijjiramaniifi dhaabbatoo ta'anii garee hawaasa duraan darbe irraa garee jiruuf qooduudha. Fooklooriin jechoota "Folk"fi "Lore" jedhaman irraa kan walitti dhufe ta'ee, maqaa kanas yeroo jalqabaaf kan argate qorataa fookloorii lammii biyya

Ingiliizii kan ta'e Wilam John Toomsiin bara 1946 ta'uusaa kitaaba “ Angilo Saxson Compound” jedhu irratti ibsamee jira. Kunis “Folk” jechuun ummata baadiyaa qaroomina hinqabne, mana moofaa, gamoo moofaa jedhanii yoo ibsan; “Lore” kan jedhu immoo beekumsa yookiin qabeenya garee hawaasa tokkoo waliin qooddatan ta'uu ibsu Dundes (1965:4-6), Oring(1986:6). Yaadni kun kan ibsu, jechi kun jechoota hiika adda addaa qaban bifa suphaatiin kan ijaarama ta'uu isaati.

Martha, C. Sims(1965:2) immoo,

Folklore is songs and legends. It's also quilts, boy scout badges, High school marching band in intentions, jokes, chain letters, nicknames, holiday food,... And many other things you might and might not expect. Folklore exists in cities suburbs and rural villages, in families, work groups and dormitories. Folklore is present in many Kinds of informal communication whether verbal (oral and written) customa (behaviours rituals) or material (physical objects). It involves values, traditions, ways of thinking and behaviours jedhanii ibsan.

Yaadni kun kan agarsiisu, fooklooriin magaalaafi badiyaa keessatti haala walitti dhufeenyaa, afaaniifi barreeffama, amalaa, amantii, meeshaa, duudhaafi ilaalcha garee hawaasa adda addaa qaban hammata. Kanaaf, fooklooriin jiruufi jireenya dhala namaa hunda waan of keessatti qabatuuf jecha yookin hima tokkoon ibsuun rakkisaadha.

Gama biraatiin Sims and Stephens (2005:8) fookloorii yoo ibsan, fooklooriin karaa al-idileetiin waa'ee addunyaa mataa ofii, hawaasichaa, amantii, aadaa, duudhaa ofii jechuun akka ta'e addeessanii jiru. Yaada kanarraa kan hubatamu duudhaa hawaasni dhalootaa dhalootatti kan afaaniin daddarbeefi barsiifatni aadaa kamiyyuu fookloorii ta'uu isaati. Fooklooriin jiruufi jireenya dhala namaa kan darbe, kan keessa jiruufi kan gara fuula-duraa kan of keessatti dhuunfaa keenyaan arginuudha. Kunis jiruufi jireenya guyyaa guyyaa keessatti uumamu kan qooddatu yoo ta'u, innis haala uumama naannoo keenyaa irratti hundaa'uun karaa idileetiin alaatiin kan baratamu, waan addunyaa kanaa beekumsa kan nuuf kennuufi mataa keenyaa, duudhaa, meeshaa, amantiifi aadaa keenya jechaan, sirbaan, meeshaan, gochaafi amalaan nuuf ibsa.

Hawaasni Oromoos akkuma hawaasa kamiyyuu eenyummaafi aadaa isaa afaaniin dabarfachaa dhufe. Mallattoo eenyummaa, aadaa, duudhaa, safuu, jiruufi jireenyiifi beekumsi hawaasni bu'uuraan qabu keessaa tokko fookloorii isaati. Fookloorii isaatiin

beekumsa, dandeetti, falaasamaafi qaroomina aadaa isaa dabarfachaa, jiruufi jireenya dhaloota qajeelchaa jaarraa laakka'aa dhufe. Afoolli afaaniin kan dubbatamu, kan himamu, akkasumas unka sagalee kan irra deddeebi'amuun waljalaa qabuufi walirraa fuudhuudhaan dhalootaa dhalootatti darbuudha.

Gama biraatiin Melakneh Mengistu (2006:8) fookloorii haala kanaan gadiitiin ibsa; “Every group bound together or by common interest and purposes weather educated or un educated, rural or urban, possessed abuse of tradition which may be called folklore” jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu fookloorii jechuun garee hawaasa amala walisaa fakkeessu qaban, kan barates ta'ee kan hinbaratin, kan baadiyaas ta'ee kan magaalaa kan walitti isaan hidhu jechuudha. Kana jechuun hawaasni kamiyyuu waan walisaa fakkeessu kan qabaniifi hawaasni barateefi hinbaratin akkasumas magaalaa baadiyaan kan hindaangeffamneedha.

Addunyaan (2014:166) afoola ilaalchisee yoo ibsu, “Afoolli ogummaa labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa, uumama, beekumsa natoofi baranee ittiin hubatuuf ibsuudha” jedha. Hawaasni Oromoo safuu, duudhaa, aadaa, amantaa, falaasama boonsaa kan qabuufi seenaa barreeffamaa yeroo gabaabaa qaba. Qabeenyi isaa inni guddaan bifa afoolaatiin kan jiruudha. Qabeenyicha bifa afoolaatiin jiru kana hayyoonni yeroo adda addaa keessatti barreeffamatti jijjiiruudhaaf yaalaa turanii jiru; yaalaas jiru. Wantoonni afaaniin daddarban kun amaluma afoolaa ta'ee jijjiiramoota adda addaa keessa darbanii jiru.

Wanti afaaniin lufu kun seenaa, eenyummaa, falaasama, ilaalcha hawaasaa, duudhaa, amantii, safuu, dinagdee, siyaasa ummatichaa, beekumsa, muuxannoofi akka waliigalaatti jireenya dhala namaa baataniitu as ga'a. Kun kan nu hubachiisu afoolli baay'ee bal'aafi wantoota heddu kan hammatee jiru ta'uu isaati.

Dhalli namaa barreeffamatti osoo hinfayyadaminiin duratti afoolaan duudhaa, safuu diinagdee, jibbaafi jaalala, gaddaafi gammachuu, amantaa, siyaasa, ilaalcha hawaasaa, falaasama garagaraa, faaruwwan amantaa, hiibboowwan, geerarsa, mammaaksa, weedduwwaniifi kan kana fakkatan kan hawaasicha wajjin yeroo dheeraaf jiraachaa ture afoollatti fayyadamuun, bifa miidhagina qabuun dhalootaa dhalootatti dabarsaa ture. Barreeffamattis fayyadamuu kan jalqabame yeroo dhihoofi seenaa bara dhiyoo qabaachuu isaati. Wantoota hawaasa keessatti argamu kamiyyuu tokkollee osoo

hinhaafin kan ittiin madaallu/qeeqnu, deeggarru, mormuu dandeenyu ogafaaniin. Hawaasni wantoonni inni dalagaa ture hundi kan ilaalamu asuma keessatti. Gara biraatiin waa'ee jalqabbii isaa, eenyu akka jalqabe, akkamitti akka jalqabame, himuun baay'ee nama rakkisa. Ogafaan ebalutu bara akkanaa, iddoo akkanaatti, haala akkanaa keessatti jalqabame jechuun kan baay'ee walxaxaa ta'eefi kan nama rakkisuudha. Kanaafuu afoolli kan hawaasa hundaati malee, kan nama dhuunfaa tokkoo miti. Hawaasnis ta'ee namni dhuunfaa tokko bakkaa haala isa barbaachisutti kan itti fayyadamuudha.

2.1.1 Gosoota Fookloorii

Qorannoodhaaf akka mijatuuf fookloorii qoqqooduun barbachisaadha. Qorattoonni fookloorii bu'aa qorannoo isaanii irratti hundaa'uun fookloorii bakka adda addaatti qoodu. Addaa addummaa qoqqoodinsa isaatiif sababa mataa isaanii kaa'u. Qoqqoodinsi isaaniitis kan walirraa fagaatu osoo hintaane walitti dhiyeenya qaba. Martha, C. Sims (1965:12) qoqqoodinsa fookloorii yoo ibsitu, "Folklore can be categorized in many ways based on its particular characterised and how it expressed. Three broad categories of used to describe folklore are verbal, material, and customary" jechuun ibsan. Yaadni kun kan ibsu fooklooriin amala dhuunfaafi ibsa isaarratti hundaa'uun bakka sadiitti kan qoodamu ta'uu isaati agarsiisa.

Dorson, R. (1972:2) gooroowwan fookloorii bakka afuritti qoodu. "... folklore can be divided in to four categories. These are termed as the oral literature, the material culture, the social custom, and performing folk arts. Each of these is, in turn, divided in to sub division." Hayyuun kun fookloorii bakka afuritti haa qoodu malee, isaan afran kun ammoo dameewwan heddu akka of jalaa qaban ta'uu ibseeti jira. Kaayyoon qorannoo kanaatis gooroowwan fookloorii qoqqooduuf osoo hintaane, kanneen keessaa sirna buna qalaa Oromoo Gujii ittiin qaaccessuuf akka mijatuuf.

2.1.1.1 Ogafaan

Ogummi (literature) dameewwan guguddoo lama qaba. Isaanis: ogbarruufi ogafaan. Ogafaan himamsa/dubbii afaaniitiin dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufeedha. Dhalli namaa barreeffamatti gargaaramuu osoo hinjalqabiniin duratti ogafaaniin falaasama, beekumsa, duudhaa, amantiifi kan kana fakkaatan dhalootaa dhalootatti dabarsaa akka dhufe seenaan ragaa baha. Dorson, R. (1972:2) ogafaan yoo ibsu akkana jedha, "... the oral literature is composed of folk narrative, folk songs or folk poetry,

with their subcluses....Folk narrative consists for instance ,of myths, legends, folktales, proverbs and riddles and so on... passed down from generation to generation orally and without known authorship.” Ogafaan kan akka mammaaksaa, afseena, hiibboo, afwalaloo, raagoofi kan kana fakkaatu of jalatti hammata.

Bifuma walfakkaatuun Martha, C.Sims (1965:13) afoola yoo ibsitu “Verbal folklore includes any kind of lore involving words, weather set to music organised in a chronological, story form; or simply labelling an activity or expressing a belief in word or phrase. Some of the most recognizable forms of verbal lore studied by folklorists are folk songs, myths, and folktales.” Yaadni kun kan agarsiisu isa duraatiin walitti dhufeenya kan qabu ta’uu isaati.

Gama biraatiin Bukenyan (1994:85) waa’ee ogafaanii yoo ibsu, “Oral literature is the heart of a people’s way of life; it is the very soul of their culture. As the reservoir of a people’s values, it expresses a given society’s world view and gives them a spring board from which their day-to-day existence is propelled” jedha. Akka yaada kanaatti ogafaan haala jireenya hawaasa tokkoo kan murteessuufi kuufama beekumsa kan fuulduratti hawaasa fuudhee deemuudha. Hawaasni ogafaan isaatiin muuxannoo jiruufi jireenyaa, duudhaa, rakkina jiruufi jireenyaa keessatti isa mudate ittiin ibsata. Kanamalees, muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruuf malli itti dhaqqabu ogafaaniin. Ogafaan aadaa ummata tokkootti lubbuu horee umrii dheeraa akka qabaatu taasisa.

2.1.1.1.1 Afseena

Afseenaan seenaa darbe tokkoratti hundaa’ee kan himamuudha. Yeroo baay’ee naannoo murtaa’e tokkotti seenaa dhugaan raawwatame keessaa waa fudhachuun kalaqqii ogfaanii itti dabalamee himamuudha. Kaayyoon isaas gaaffiiwwan yaadnessaa ta’an deebisuuf. Bunas gaafa ilaallu bara kam oomishamuu jalqabe jennee gaaffii yoo kaafne bara isaa kana adda baasuudhaaf baay’ee rakkisaadha. Gaaffii kana deebisuudhaaf akka madda ragaatti dhiyaatan keessaa tokko afseena buna waliin walqabate qorachuudha. Argama bunaatiif akka madda ragaatti afseenaadhaan (legend) kan maqaan dhahamu Kaaliidiifi re’oota isaati. Tadesse (2015:7) haala argama bunaa yoo ibsu, “...a very legend about its discovery is that of Kaldi and his dancing goat. The story tells that the young Ethiopian goat holder named Kaldi , who lived around the year AD 850 noticed to his amazement, that after chewing the bright

red berries from a certain, his goats pranced around in an unusually exuberant manner” jedha.

Akka yaada kanaatti madda argama bunaatiif ragaan tokko afseenaadhaan dhalootaa dhalootatti wanta darbaa dhufeedha. Afseenaan kunis jijjiirama amala re’oota Kaalid erga firii bunaa nyaatteen booda irratti mul’ateedha. Kaalidis amala addaa re’oota isaarratti mul’ate ilaaluun waan ta’e wayii akka jiru hubate. Firiin re’oonni nyaatte sun jijjiirama amalaa re’oota irratti akka argamsiise(mul’ise) xiinxale. Dimshaashumatti afseenaa olitti dhiyaatterraa kan hubatamu maddi bunaa (coffee Arabica) biyya keenya akka ta’e nutti agarsiisa. Biyya keenya keessaayyuu naannoo Oromiyaa ta’uu isaati.

2.1.1.1.2 Mammaaksa

Mammaaksi gosa ogafaanii ta’ee, kan unka gaggabaaboofi bifa walalummaanillee dhiyaachuu danda’a. Mammaaksi yaada tokko humna miidhagsee, sammu keessatti fakkii ergichaa kaasee ittiin hambisu qaba. Mammaaksonni himoota gaggabaaboo ta’anii oguma, haqa, hamileefi yaada gartuu yookin saba tokko biratti beekameefi fudhatama qabu, dubbii qoolaa dhaabbataa ta’ee kan dubbii afaaniin dhalootaa dhalootatti lufudha. Finnegan, (1970:415) mammaaksi hawaasa kamiyyuu biratti kan beekamuufi kan jaalatamu ta’uu yoo ibsiti, “ proverbs are essential to life, and language: without them, the language would be but a skeleton without flesh, a body without soul” jechuun ibsiti. Yaadni kun kan agarsiisu mammaaksi hawaasaan hangam akka jaalatamuufi beekamu kan agarsiisudha. Kunis hawaasni dubbii keessatti hedduminaan kan dhimma itti bahuudha.

2.1.1.1.3 Dhugeeffannaa

Amantaan qaama aadaa hawaasa tokkooti. Waaqeffannaanis amantii saba Oromoo kan duudhaafi aadaa isaatiin walqabate ta’uun beekamaadha. Maammoon (2013: 223) yaada kana yoo ibsu:

Aadaan haala jiruufi jireenya saba sanaa guutumaan guututti kan hammatamuudha. Amantiin qaama aadaa keessaa tokko ta’uudha hubanna. Akkuma aadaa keessaa, sirna fuudhaafi heerumaa, kan nyaataafi kan kana fakkaatan jiran. Sirni amantiitis aaduma keessa jira jechuudha. Sabniifi amantiin kamuu Waaqa akka itti kadhatan niqaban. Haata’u malee, raawwiin(adeemsi) isaanii aadaa isaatiin walqabata.

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti, jiruufi jireenyi, dhugeeffannaan saba tokkoo aadaa hawaasa irraa kan adda bahuu hindandeenye.

2.1.1.2 Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa akaakuu(firiiwwan) fookloorii keessaa tokkoodha. Meeshaaleen aadaa fedhii qabatamaa namoonni wantoota aadaafi hawaasummaa ilaalcha addunyaaf qaban miidhagina ittiin ibsaniifi dandeettii uumuu isaanii kan ittiin ibsatan taasisuuf wanti ijaan argamuufi qabatamaan bakka bu'uudha. Meeshaaleen aadaa sabni tokko itti gargaaramuuf kan biroo adda adda ta'uu nidanda'a. Adeemsa keessa meeshaaleen kunneen eenyummaa sabichaa ibsaa dhufuu nidanda'u. Hayyoonni garagaraatis meeshaalee adda addaatti yaada garagaraa kennanii jiru. Isaan kanneen keessaa Ian Woodward (2007:3) meeshaalee aadaaf yaada akkana jedhu dhiyeessa. "The term material culture emphasises how apparently inanimate things within the environment act on people and are acted up on by people, for purposes of carrying out social function, regulating social relations and giving symbolic meaning to human activity." Akka yaada kanaatti meeshaaleen aadaa haala wantoonniifi naannoon namootarraan dhiibbaa gahaniifi namoota irraan gahu, fakkoommii sochiilee dhala namaati.

Martha, C.Sims (1965:13) wantoota meeshaalee aadaa jalatti ramadaman yoo ibsitu, "Material folklore takes a number of different forms, some of it permanent, such as architectural structure or functional tools and some of it ephemeral, such as food, body painting or paper ornaments" jetti. Meeshaalee aadaa jalatti kanneen ramadaman, meeshaalee qabatamaa, faaya adda adda kanneen dibataniifi kanneen qaqqabaman, meeshaalee nyaanni itti qophaa'an, meeshaalee hojii harkaa jechuun tarreessan.

Bifuma walfakkaatuun Girmaa Maammoo, Yeneeneh Tasammaafi warri biroo (2009:90-91), Fekade (1991) fi Roberts (1986) wabeeffachuun akka ibsanitti meeshaaleen aadaa dameelee garagaraa of jalatti qabata. Meeshaaleen aadaa kun ogummaa harkaa ummataa, fakkiiwwan bifa aadaatiin ummataa hojjataman, ogummaa ijaarsa gamoo, uffata aadaa ummataa hojjataman, qophii dhugaatiifi nyaata aadaa hammata. Dameeleen kunneenis akkuma amalaafi uumama isaaniitiin akkaataan itti qoratamanis adda adda. Meeshaaleen aadaa kun ilmi namaa teeknooloojii hammayyaatiin fayyadamuu otoo hinjalqabiin dura ogummaa ummata bira tureedha.

Dorson (1972) xiyyeeffannoon meeshaalee aadaa tooftaafi ogummaa namoonni meeshaalee itti qopheessuufi meeshaalee kanneen kunuunsuurratti garaa garummaan aadaa hawaasa gidduu jiru xiyyeeffannoo meeshaa aadaati. Haaluma kanaan wantoonni akka meeshaalee aadaatti fudhatamanis haala ijaarsa manaa, haala uffannaafi qopheessa nyaataa kan ilaallatuudha jedha. Kana jechuun ammoo kanneen namoonni ayyaana yookiin jila adda addaa irratti haala yeroofi bakka irratti hundaa'uun akkaataa sadarkaafi bakka hawaasichi keessatti qaban irratti hundaa'ee adda adda yoo ta'u ga'eefi sadarkaa isaanii adda baasuuf gargaara.

Nyaatni aadaa yeroo baay'ee dhimma ta'erratti dhangaa qophaa'uudha. Akka itti nyaanni aadaa tokko qophaa'u biyyaa gara biyyaafi naannoodhaa naannootti garagara. Nyaanni aadaa kunis dhimma garagaraaf yeroo adda addaatti fayyada. Nyaanni aadaa, meeshaalee aadaa faana hidhata qabu. Sababni isaatis wanti nyaatamu jiraannaan wanti irratti nyaatamu nijira.

2.1.1.3 Aartii Duudhaa

Aartii duudhaa gosa aartii fookloorii keessaa tokko ta'ee dhimma sochii qaamaan mul'atuudha. Keessumattuu ogafaaniif miidhagina kan kennuufi lubbuu itti horuudha. Sochiin qaamaa kunis dhiichisa, shaggooyyee, geelloo, shoboxee, tirriifi kan kana fakkaatan of keessatti qabaachuu danda'a.

2.1.1.4 Duudhaa Hawaasaa

Firiiwwan fookloorii keessaa tokko barsiifata aadaati. Xiyyeeffannaan isaa ogummaafi dandeettii dalaga garee irrattiidha. Yaada kana irratti Dorson (1972) akka ibsutti, dandeettiin nama dhuunfaa gahee hinqabuu osoo hintaane, akka barsiifata aadaatti kan ilaallamu waan gareen tokko dhaabbataan waliin hirmaatudha. Gochaaleen hawaasa barsiifata aadaa jennuun kanneen akka gareewwan (kabaja sadarkaa guddinaa, kabaja dhalootaa, fuudhaafi heerumaa, du'aafi kan kana fakkaatan), jilawwan, kabaja ayyaanotaa, feeshtaawwan, ayyaanota amantii fa'adha.

Haaluma kanaan buna qalaa yoo ilaalle, bakka bunni jirutti nageenyi nijiraata. Jilawwan gara garaatis akka milkaa'ina qabaatutti amanama. Kanaaf akka barsiifataatti fudhachuun nidanda'ama.

2.2 Buna Qalaa

Bunattis fayyadamuun erga jalqabamee seenaa bara dheeraa qaba. Buna dhuguun bara kana eegalame jedhanii afaan guuttatanii dubbachuudhaafis nama rakkisa. Geremew (2015:86) buna dhuguun yoom akka jalqabame ibsuun rakkisaa ta'uu yoo ibsu, “ No body clearly tells when and how coffee came in to use as a beverage” jedha. Yaadni kun kan agarsiisu buna dhuguun yoom akka jalqabame ragaan deeggaranii himuun baay'ee ulfaataa ta'uu isaati. Geremew, James Bruce wabeeffachuudhaan ummanni Oromoo hawaasa jalqaba bunatti fayyadamuu jalqabe ta'uu yoo ibsu, “ The Oromo people who first have used coffee, but they did not begin to use it as a beverage in early tenth century” jedha. Ummanni Oromoo bunatti fayyadamuu jalqaba haa eegalu malee danfisanii dhuguunii miti. Kana jechuun hawaasichi danfisee osoo itti hin fayyadamiin duratti bifa biraatiin itti gargaaramaa ture. Bifni ummatichi itti fayyadamaa tures buna qaluudhaan.

Tadesse(2015:6) hawaasni Oromoo jalqaba buna danfisuun itti fayyadamuu dhabuusaa yoo ibsu, “... it is far more likely that coffee beans were chewed as stimulant and for centuries before they were made in to beverage” jedha. Kana jechuun hawaasichi kun buna danfisuudhaan erga itti hinfayyadamnetti haalli itti fayyadamaa ture qaluudhaan akka tureedha kan agarsiisu.

2.2.1 Adeemsa Sirna Buna Qalaa

Adeemsa sirna buna qalaa kana keessatti haala sadiin qooduun nidanda'ama. Haalonni kunis raawwii buna qalaan duraa, raawwii yeroo buna qalaafi raawwii buna qalaan booda jechuun qoodaman.

2.2.1.1 Raawwii Sirna Buna Qalaan Duraa

Buna qalaan duratti haaldureewwan sirnichaaf barbaachisoo ta'an tokko tokko kan mijaawuu qaban ilaallatuudha. Kana jechuun haaldureewwan kunis buna qaluuf qophii dursa godhamuudha. Qophiileen kunis buna duudaa ijji isaa cululuqaa ta'e buna keessaa filachuun qopheessuu, meeshaalee buna qalaaf barbaachisan kanneen akka keloo, dhadhaa, mooqafi kan kana fakkaatan qulqulleessuun qopheessuu, akkasumas mataa bunaa ciruun raawwi sirna buna qalaan dura raawwatamuudha. Raawwii buna qalaan duraa ilaalchisee Bula (2011:7) irratti yoo ibsu, “The common coffee meal that has continued to the present time is known as buna qalaa. Buna qalaa is prepared of green or dried coffee berries, which are washed and opened by teeth”

jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu bunni buna qalaadhaaf ta’u dursa filatameeti. Kana jechuun buna duudama argame hunda hinqalan. Erga buna, buna qalaadhaaf ta’u filatameen boodatti mataan isaa akka ciramu ibsa. Dabalataan Geremew (2015:122) waan bunni ittiin qalamu ilaalchisee akkanatti ibsee jira.” Buna qalaa is an indigenous Oromo cultural practice where in the Oromo people prepare lavish feast from roasted coffee berries stirred with melted butter...” jedha. Yaada armaan olii kanarraa wanti hubannu bunni kan qalamu dhadhaan ta’uu isaati.

2.2.1.2 Raawwii Yeroo Buna Qalaa

Raawwiin kun kan eegalamu erga raawwiin sirna buna qalaan duraa raawwatameen boodadha. Kunis erga meeshaaleefi bunni dhimma kanaaf barbaachisu qophaa’een booda adeemsa itti aanee raawwatamuudha. Adeemsi kunis meeshaa buna qalaaf barbaachisu isa qulqulleessitee qopheessite sana ibidda irra kaahuudhaan buna mataan isaa cirame sana itti naqxi. Akka inni sirnaan walqixxaatee bilchaatuuf dhadhaa itti naqxee hanga bilchaatutti seeraan sochoofama. Mi’eessituuwwan gara garaa barbaachisanis itti dabalama. Raawwii yeroo buna qalaa ilaalchisee Bula (2011: 7) irratti yoo ibsu, “Opened coffee berries are added to toasted coffee beans in a pot on fire on hearthstone. Pure butter is added to toasted coffee beans while still on fire” jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu bunni filatamee mataa isaa kutame meeshaa bunni itti qalamutti naqamee ibidda irra kaawuudhaan bilcheeffama. Bunni qalaan kan bilcheeffamu(qalamu) dhadhaadhaan ta’uu isaati.

2.2.1.3 Raawwii Sirna Buna Qalaan Boodaa

Kutaan kun qophii sirna yeroo buna qalaan erga xumurameen booda bunichi qalame sun namootaaf hiramuuudha. Bunni qalaan osoo namootaaf hinhiramiiniin duras eebbi nitaasifama. Namoota buna qalaa nyaachuudhaaf qophaa’an keessaa inni hangafa ta’e buna qalame sana jilba lamaan isaa walakkaatti qabachuun eebba erga taasisaan duubatti dubartitti buna qalte sana dursa nyaachisee itti aansuun ofiif nyaatee namoota sirna sanarratti argaman hundaan waliin gaha.

2.3.2 Meeshaalee Buna Qalaaf Barbaachisan

Bunni qalaan meeshaa itti qalamu irratti naqamee nyaatamuufi ittiin nyaatamu qaba. Meeshaaleen buna qalaaf barbaachisan keloo, qoriifi mooqadha. Meeshaaleen kunneen maalirraa akka hojjatamanis ibsamani jiru.

2.3.2.1 Keloo

Keloon biyyoo supheerraa hojjatamti. Buna itti qaluuf tajaajilti. Akka yeroo ammaa meeshaaleen ammayyaa sibiilarraa hojjataman osoo hindhufiin duratti keloon buna qalaa itti qaluudhaaf tajaajilaa turte; tajaajiaas jirti. Suuta haalaan bunni akka bilchaatuuf gargaarti.

2.3.2.2 Mooqa

Mooqni mukarraa hojjatama. Mukuma arganirraa mooqni hinhojjatamu. Mukni mooqa irraa hojjatan filatameeti. Muka jabinaafi hindhoone irraa hojjatama.

2.3.2.3 Qorii

Qoriinis akkuma mooqaa mukarraa hojjatama. Tajaajilli isaatis buna qalame sana kan itti naqanii keessaa nyaatan. Muka hundarraa qorii hinhojjatan. Mukti qoriin irraa hojjachuudhaaf ta'u muka hindhoone yookin hinbaqaqne akkasumas jabina qabuudha.

2.4 Kabaja Hawaasummaa Bunni Itti Qalamu

Bunni qalaan nyaata aadaa hawaasa Oromoo biratti kabaja olaanaa qabuudha. Nyaatni aadaa kun nyaata guyyaa hunda qophaa'uu miti. Yeroo itti qophaa'uufi sababa itti qophaa'us qaba. Geremew (2015: 122) irratti haala bunni qalaan itti qophaa'uufi yeroo sirna(jila) akkamii akka qophaa'u haala itti kanaan ibsa.

Buna qalaa is an indigenous Oromo cultural practice where in the Oromo people prepare lavish feast from roasted coffee berries stirred with melted butter on many popular cultural and religious occasions like the Gada, muudaa, buttaa, gumaa(reconciliation), wedding and other traditional ceremonies. These indigenous ritusence of Buna qalaa ceremony . This further implies that coffee is an inseparable entity from the popular and antique Oromo cultural and religious life.

Yaada armaan oliirraa wanti hubatamu bunni qalaan kan qophaa'u buna mataa kutuun, meeshaa bunni itti qalamutti naquun ibidda irra kaa'uun bilcheeffama. Bunichi kan bilchaatu dhadhaa qulqulluufi kan baqfameen walnyaachisuudhaan hanga bilchaatutti sirriitti waliin gahuun ibiddarratti tursiifama. Bilchina isaatis fuunfachuudhaan fooliin beekama. Bunni qalaan nyaata aadaa ummatni Oromoo itti fayyadamuudha. Bunni qalaan kan qophaa'u yeroo sirni yookin jilli gara garaa jiraatudha. Kanneen keessaa buttaa, muuda, gumaa baasan, Gadaa, ayyaanota gara garaafi yeroo araaraa, cidhaa, yeroo dubartiin deessee qaama dhiqattu, nageeffannaafi kan kana fakkaatanitti niqophaa'a.

2.5 Maalummaa Fakkoomii

Fakkoomiin mallattoo yoo ta’u, kunis kan yaada tokko bakka bu’u jechuudha. Fakkoomiin mallattoo wanta nuti sammuu keenya keessatti yaadnuufi wanta sana immoo gadi fageenyaan waa’ee isaa ibsuun kan danda’amuudha.

Kanuma ilaalchisuun Katz (1972) yoo ibsu,

Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signals it used and if they set of symbol (of a given culture) constituted a language one should be able systematically to substitute certain simple or complex symbol in most contexts as one can in a language replace most words by definition jedha.

Yaada kana irraa kan hubatamu fakkoomiin unka wanta xinqooqa irraa adda isa godhuufi maallattooleen kunniin immoo kan faayidaa qabaniifi sirna mallattoo ta’uun kan danda’aniidha. Wanta mallattoodhaan bakka bu’amu kana immoo malaan walitti fiduun yaadolee afaaniin bakka bu’u fakkaatan kan ibsuudha.

2.6 Sakatta’a Barruu Walfakkii

Asjalatti qorannoowwan qorannoo kanaan walitti dhufenya qaban sakatta’uun kan ibsamaniidha. Karaa itti walfakkeenyaafi garaagarummaa qorannoowwan gidduu jiru adda baasuuf kan gargaarudha. Kanaafuu, qorannoowwan hanga ammaatti sakatta’amanii qorannoo kanaan walfakkaatan muraasni kan jiraniidha. Isaanis:

Qorannoo Bulaa Sirriiqaa Wayyeessaa bara 2011tti mata-duree “Buna Kala: A quest for Traditional Uses of Coffee Among Oromo People With Special Emphasis On Wallaga, Ethiopia” jedhu yoo ta’u wanti isaan walfakkeessu bunni qalaan sirnoota gara garaa kanneen akka ayyaanota, jilawwan, cidhaafi kanneen kana fakkaatan irratti dhiyaatuu danda’uu isaanii ibsuu isaati. Haala buna itti qalan addeessuu isaatiin walfakkaata. Dabalataanis meeshaalee buna qalaaf barbaachisan kanneen akka qorii, mooqaafi keloo illee ibsuu isaatiin wanta walfakkeessudha. Gama biraatiin fakkoommii bunni qalaan qabus ibsuu isaatiinis walfakkaata. Haata’u malee, garaagarummaan qorannoo isaatiifi qorannoo kanaa gidduuttis nijira. Garaagarummaa kanneen keessaa: afaan qorannoon ittiin gaggeeffame isa tokkoodha. Afaan qorannoon kun ittiin gaggeeffame Afaan Oromoo yoo ta’u, afaan qorannoo isaa ittiin gaggeeffame immoo Afaan Ingiliiziiti. Bakki qorannoon itti gaggeeffames

garaagarummaa qaba. Bakki qorannoo kanaa xiyyeeffannoodhaan godina Gujii Lixaa, aanaa Bulee Horaa yoo ta'u, kan qorannoo isaa godina Wallaggaa ta'uu isaa qofa ibsa. Kaayyoofi akkaataan qaaccessa ragaalee irrattis garaagarummaa qaba.

Qorannoon inni biraa qorannoo kanaan walfakkaatu qorannoo Taaddasaa Waldamaariyaam kan bara 2011tti mata-duree “Coffee Production System in Ethiopia” jedhu yoo ta'u, qorannoo kanaa wantoonni walfakkeessan afseenaa waa'ee bunaa ilaallatu addeessuu, haala buna itti qalaniifi meeshaalee buna qalaatiif barbaachisan ibsuu isaatiin qorannoo kanaan qabxiilee isaan walfakkeessan yommuu ta'u, garaagarummaas niqabu. Garaagarummaan isaanii ka'umsumarraayyuu afaan qorannoon ittiin gaggeeffameedha. Qorannoon kun Afaan Oromootiin kan gaggeeffame yoo ta'u, qorannichi isaa immoo Afaan Ingiliiziitiin gaggeeffame. Bakki qorannichi kun itti gaggeeffame daanga'aa yommuu ta'u, kan qorannoo isaa garuu bakka garagaraati. Haalli qaaccessaafi ibsa ragaalee illee garaagarummaa qaba. Qorannoon kun xiyyeeffannoon gama barsiifataatiin waan jiru kan ibsu yommuu ta'u, inni qorannoo isaa immoo oomisha bunaa karaa ogummaa qonnaan waan jiru kan ilaaludha.

Dabalataanis qorannoon biroo qorannoo kanaan walfakkaatu qorannoo Metasebia E. Fi Yoseph, B.A kan bara 2013tti mata-duree “ A Culture of Coffee : Transmediating The Ethiopian Coffee Ceremony “ jedhu yoo ta'u, wantoonni qorannoo kanaan walfakkeessan afseena buna ilaallatu ibsuusaatiin, bunni sirna ayyaanota yookin jila gara garaa keessatti akka dhiyaatuu danda'u addeessuu isaatiifi kan kana fakkaataan qorannoo kanaafi kan jaraa wantoota walfakkeessudha. Garaagarummaan qorannoo kanaafi kan jaraa gidduu jiru inni duraa afaan qorannoon ittiin gaggeeffameedha. Qorannoon kun Afaan Oromootiin kan gaggeeffame yommuu ta'u, qorannoon jaraa Afaan Ingiliiziitiin gaggeeffame. Bakki qorannoon kun itti gaggeeffame godina Gujii Lixaa aanaa Bulee Horaatti yommuu ta'u, qorannoon jaraa godinaalee adda addaafi naannolee kanneen biroollee dabalata. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaa duudhaa hawaasaa buna waliin hidhannaa qaban kan Gujii Lixaa yoo ta'u, kan jaraa immoo duudhaa hawaasaa kan godinaafi naannoo adda addaati. Kaayyoofi haala ragaaleen itti ibsamanirrattis garaa garummaa qabu.

Walumatti qabaadhaan qorannoo kana gaggeessuudhaaf yommuu ragaaleewwan gara garaa sakatta'aafi dubbisaa turetti qorannoowwan walitti dhufeenya qorannoo kanaa qaban kanaan arge isaan kanaadha.

Boqonnaa Sadi: Malleen Qorannoo

Kaayyoofi barbaachisummaa qorannoo keessaa inni guddaan gaaffilee sammuu qoratichaa keessatti naanna'aniif deebii quubsaa ta'e argachuudhaaf jecha qoratichi tuqaalee yookin mala dhaha sababootaafi bu'aadha jedhee kan tilmaame hangam tilmaamni isaa sirrii akka ta'eefi kana beekuuf kan isa dandeessisan ragaalee adda addaa bifa saayinsawaa ta'een funaanuudhaan bifaan gurmeessuufi qindeessuudhaan, qaaccessanii hiika itti kennuudhaan rakkoolee jiru jedhaman yookiin beekumsa jiru sanaafi yaada furmaataa qaama barbaachisuuf dhiyeessuudha. Kanaafuu, boqonnaa kana keessatti mata-dureewwan hammataman kanneen akka malleen qorannichaa, irraawwatama qorannichaa, madda odeeffannoo, iddattoofi mala iddatteessuu, meeshaalee odeeffannoon ittiin funaannaman, qindeeffamaafi malleen qaaccessa ragaa kan of keessatti hammatuudha.

3.1 Mala Qorannichaa

Qoratichi kaayyoo qorannoo isaa kana akkuma dura ibsame qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii kan xiyyeeffannoon isaa aanaa Bulee Horaatti ta'e galmaan gahuufis malleen qorannoo tokkotti gargaaramuun yookin fayyadamuun kan adeemsifamuu danda'uudha. Kana gochuufis qoratichi gosa qorannoo qulqullaa'inaa (qualitative research) fayyadamee jira. Sababni isaatis odeeffannoon odeeff-kennitootarraa argame kan ittiin ibsame laakkoofsaan osoo hintaane mala ibsaan hiika kan argate waan ta'eefidha.

Yaadasaa(2008:68) “Qorannoon mala qulqulleeffataan (qualitative methods) gaggeeffamu odeeffannoo argate herrega yookin istaatiistiiksii wayita raawwii funaansaafi qaaccessa ragaa kan ittiin dhimma hinbaane ta'ee garuu bifa ibsaafi addeessaan qofa haala ittiin dhiyaatudha” jedha. Kun kan agarsiisu qorannoon mala qulqulleeffataa odeeffannoo argame qaaccessuudhaaf laakkofsatti hinfayyadamu. Qorannoon kunis mala qulqulleeffataan dhiyaate. Dabalataanis, qorannoo kana keessatti odeeffannoon argame gadi fageenyaan ragaan deeggaramee kan xiinxalame waan ta'eef.

3.2 Irraawwatama Qorannichaa

Qorannoon gaggeeffamu kamiyyuu irraawwatama qaba. Irraawwatamni dhimmoota qorannoon irratti raawwatamu yookin irratti gaggeeffamu kan ilaallatuudha. Addunyaan (2011:1) yaada kana yommuu gabbisu, “Qorannoon irraawwatama

namootaafi dhimmoota qorannoon sun irratti gaggeeffamu waan ilaallatuuf, kan irratti raawwatame gaalee jedhurraa adeemsa suphuutiin kan uumame” jedha. Bu’uuruma yaada kanaatiin xiyyeeffannoon qorannoo kanaa hawaasa Oromoo Godina Gujii Lixaa, Aanaa Bulee Horaa irratti kan raawwatuufi qaaccessa sirna buna qalaa hawaasa Oromoo Gujii irratti kan raawwatameedha. Qorannoo kana milkeessuudhaaf malli qorannoon kun ittiin gaggeeffames mala miti carraa itti yaadamee kan raawwatameedha.

3.3 Madda Odeeffannoo

Qorannoo tokko galmaan gahuuf barbaachisaan madda odeeffannoo adda addaa irraa argamuun jedhamee yoo abdatameeyyuu, haala qorannoo kanaatiin kan barbaachisu madda ragaa tokkoffaadha. Sababni isaa, maddi odeeffannoo tokkoffaan odeeffannoo qorannichaa maanguddoota hawaasa keessaatti sirna buna qalaa irratti beekumsa qaban jedhamee hawaasicha keessaa barbadiundhaan kallattumaan isaanirraa odeeffannoo gahaafi barbaachisaa ta’e walitti qabuun.

3.4 Iddattoofi Mala Iddatteessaa

Qorataan tokko qorannoo isaa gaggeessuuf dhimma xiyyeeffannoo keessa galchuu qabu keessaa tokko mala iddatteessaati. Kunis qoratichi kaayyoo barbaade sana galmaan gahuuf yookin gahachuuf mala iddatteessuu kaayyicha galmaan gahu filachuun murteessaadha. Akkuma daangaa qorannichaa irratti ibsamuuf yaalametti kanneen qorannoon kun ilaallatu hundarraa odeeffannoo guuruun bu’a qabeessummaa isaa daran akka cimsu beekkamaadha. Garuu, humna qorannoo kanaatii ol ta’a. Kunis yeroo, baajataafi meeshaalee barbaachisan gahaatti argachuun waan nama gaafatuudha. Kanaafuu, iddattoo gargaaramuun barbaachisaadha.

Yaadasaa (2008:69) gosa qorannoo qulqulleeffataa keessatti baay’ina haalotaa’ gochootaa yookin dhimmoota ibsuu irratti xiyyeeffatuuf dhimmi iddattoo xiyyeeffannoo guddaa akka hinqabne yoo ibsu, “Guddina qaamaafi lakkoofsa caalaa dhiyaannaa qulqullinaa ragaa irratti xiyyeeffata” jedha. Akkasumas, Kumar (2005:69) yaaduma kana yoo cimsu, “In qualitative research the issue of sampling has little significance as the main aim of most qualitative inquires is either to explore or describe the diversity in a situation, phenomenon, or issue” jedha.

Qoratichi qorannoo kanaatis qorannoo kana gaggeessuu keessatti iddattoon dhimma itti bahe gosa iddatteessuu keessaa miti carraatti kan gargaarameedha. Sababni iddattoo miti carraa ta'eef, jamaa filataman keessaa iddattoo filachuuf carraan waan hineeeyyamamneefidha.

Kothari (2010:5) yaada kana yoo cimsu, “ Non probability sampling is that sampling procedure which does not afford bases for estimating the probability that each item in the population has of being included in the sample” jedha. Yaada olii kana irraa kan hubannu iddatteessuu miti carraa keessatti, qoratichi ta'e jedhee carraadhaan ala iddattoo ofii isaatii kan filatu ta'uu isaati.

Gama biraatiin iddatteessuun miti carraa yeroo baay'inni odef-kennitoonni hin beekkamne yookin tokkoon tokkoo adda baasuuf rakkisaa ta'e kan fayyadamnu ta'uusaa Kumar (2005:177) akkanatti dhiyeessa, “ Non probability sampling designs when the number of elements in population is either unknown or can not be individually identified.”

Qoratichi qorannoo kanaatis gosoota iddatteessa miti carraa keessaa tokko kan ta'e iddattoo ta'eessa yookin akkayyoo dhimma bahuun odeeffannoo guuree jira. Haata'u malee odeef-kennitoota kaayyoo qorannoo kanaa nimilkeessan jedhamanii filataman kan argaman walhimaan yookin darbaa dabarsaan. Kunis ta'uu kan danda'eef namoonni akka kaayyootti qabaman odeeffannoo yommuu waa'ee sirna buna qalaa walqabatee yommuu ragaa kennan, ebelu irraallee yaada argachuu nidandeessu jechuun eeruu kennu. Kanarraa kan ka'e iddatteessa akkayyootti dabalataan iddatteessa walhimaan yookin darbaa dabarsaan odeeffannoo funaanuudhaan qorannicha milkeessuudhaaf danda'ameera.

3.5 Meeshaalee Funaansa Odeeffannoo

Meeshaaleen funaansa odeeffannoo meeshaalee odeeffannoo barbaadame tokko ittiin funaanuudhaaf kanneen gargaaraniidha. Meeshaalee kana murteessuudhaaf gosti qorannoo qorataan tokko gargaaramuu barbaade waliin deemuu qaba. Meeshaalee funaansa odeeffannoo kamiyyuu guutumaan guututti odeeffannoo barbaadame sana ittiin funaanuudhaaf gahaadha jechuudhaaf rakkisaadha. Yaada kana yoo ibsu Kumar (2005:119) akkas jedha, “ non of the methods of data collection provides 100% accurate and reliable information “ jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu meeshaaleen

funaansa odeeffannoo hundi odeeffannoo barbaachisaa ta'e ittiin funaanuun hanqina mataa isaa kan qabu ta'uu isaati. Qorataan qorannoo kanaatis meeshaalee funaansa odeeffannoo keessaa qorannoo kana nimilkeessa kan jedhu akkaataa kaayyoo qorannichaafi gosa qorannoo irratti hundaa'uudhaan afgaaffiifi daawwannaa filatee jira.

3.5.1 Afgaaffii

Afgaaffiin dhimmi murtaa'e tokkorratti ragaafi odeeffannoo argachuuf jecha gaaffii fi deebii nama dhuunfaa yookin namoota muraasa waliin godhamuudha. Afgaaffii ilaalchisee Kumar (2005:123) yoo ibsu "Any person-to-person interaction between two or more individuals with specific purpose in mind is called an interview." Yaadni kun kan agarsiisu qoratni afaanii namoonni lama yookin lamaa ol walitti dhufuun yaada sammuudha qaban tokkorratti kan waliin dubbatan ta'uu isaati. Malli kun odeeffannoo gadi fageenya qabu ittiin funaanuudhaaf akka oolu Kotharin (2010) ibsee jira. Qoratichi qorannoo kanaatis odeeffannoo qorannoo kanaaf barbaadame funaanuudhaaf gaaffilee qorata afaanii dursee qopheeffachuudhaan, jechoota walfakkaataafi duraa duuba walfakkaataadhaan odeef kennitootaaf dhiyeessuudhaan odeeffannoo funaanateera. Kanaafuu, meeshaan kun kan qoratichi eenyummaa ofiifi kaayyoo ofii odeef kennitootaaf ibsuudhaan ragaalee ittiin funaannateedha.

Walumaagalatti, qoratichi gaaffilee banaa Afaan Oromootiin qopheessuudhaan, namoota waa'ee sirna buna qalaa hawaasa Oromoo Gujii odeeffannoo kennuu danda'an yookin dhimmichi ilaallatu irraa yeroo gara garaatti bakka adda addaa deemuudhaan odeeffannoo walitti qabatee jira.

3.5.2 Daawwannaa

Daawwannaan meeshaa funaansa ragaa keessaa isa tokko. Daawwannaan kan qoratichi amalaafi gocha namoota yookin wantoota yookin ta'oota agartuu ija isaatiin ilaalaa yookin daawwachaa wanta daawwate sana qayyabachuudhaan yookin yaadannoo isaatti qabachuudhaan tooftaa ragaa ittiin funaannamuudha. Kumar (2005) daawwannaa akkanatti ibsa, " Observation is one way to collect primary data. It is purposeful, systematic, and selective way of watching and listening to interaction or phenomenon as it takes place " jedha. Yaada kanarraa kan hubatamu daawwannaan meeshaalee odeeffannoo jalqabaa funaanuudhaaf oolan keessaa tokko akka ta'eefi karaa gocha tokko ittiin daawwachuun yookin dhaggeeffachuun odeeffannoo

funaannamuudha. Kanaafuu, qoratichi qorannoo kanaa sirna buna qalaa itti gaggeeffamu irratti yeroo gara garaa keessatti qaamaan argamuun odeeffannoon walitti qabamee jira. Yommuu daawwataa ture sanatti iddoo tokko tokkootti yaadannoo barbaachisaa ta'e qabachuufi suuraa kaasuudhaan ragaalee fayyadan qabatamatti walitti qabamaniiru.

3.6 Naamusa Qoratichaa

Naamusni akkuma maqaan isaa ibsutti, qorataan waan hojjachuuf kaayyeffate tokko galmaan ga'uuf, naamusa yookin amala gaariin itti deemu isa barbaachisa. Kanaaf, qorataan qorannoo kanaa odeeffannoo argachuu barbadaame milkaa'uuf, naamusaan qaama odeeffannoo irraa argachuu danda'utti dhiyaachuudha. Naamusni inni duraa namoota odeeffannoo kennuu danda'an odeeffannoo kennuuf hayyamamoo akka ta'an gaafachuudha.

Inni biraa ammoo hawaasa bira jiraachuudhaan akka isaaniitti yaadudhaaniifi dhimma aadaa hawaasichaafi safuu eeggachuun waliin haasawaa marii dhimma hawaasichi gaafatuuf deebii deebisuun gaaffilee isaanii osoo hintuffatin deebisuun murteessaadha. Dabalataanis, akkaataa uffannaa isaanii, aadaa, nyaata, amantaa jechoota kabajaafi ceera iddoo namni argamuu qabuufi hinqabneefi kan kana fakkaatan adda baasee sakatta'ee tokko tokkoon gama naamusa ogummaatiin jidduutti argamee odeeffannoo isaa funaannateera. Kana ta'uu baannaan odeef kennitoota irraa odeeffannoo yookin ragaa quubsaa qorannicha milkeessuudhaaf deeggaran argachuun baay'ee rakkisaa ta'a. Kanaafuu, qoratichi naamusa olitti tuqame kana eeguudhaan odeef kennitoota irraa odeeffannoo yookin ragaa sagalee isaanii waraabuufi suuraalee barbaachisaa ta'an kaasuudhaan ragaaleen walitti qabameera

3.7 Qindeeffamaafi Mala Qaaccessa Ragaalee

Odeeffannoowwan bifa daawwannaaafi afgaaffiitiin argaman qorannoo kana keessatti, muuxxannoo qoratichaafi qorannoolee mana dubbisa kitaabaa keessatti argaman bu'uureeffachuudhaan qindaa'anii jiru. Ragaalee odeef kennitoota gara garaa waa'ee sirna buna qalaa irraa argame walsimsiisuudhaan qaacceffameera. Odeeffannoolee kanneenis kan afgaaffiifi daawwannaadhaan argaman fakkeenyaafi ragaadhaan deeggaruudhaan qaaccesse. Odeeffannoo walitti qabaman kanas akkuma dura tuqame mala qulqulleeffataatiin yookan karaa ibsaatiin hiika argatanii argannoo barbaachisaa irra gahamee jira.

Boqonnaa Afur: Qaaccessa Ragaalee

Boqonnaa kana keessatti ragaawwan mala qorata afaaniitiiniifi daawwannaadhaan argamanitu qaacceffama. Kunis gaaffilee bu'uraafi kaayyoo qorannichaa bu'ura godhachuudhaan dhiyaatu. Haala buna itti qalan, hawaasummaa raawwii sirna buna qalaa waliin walqabataniifi fakkoomiifi hiika sirnoota Oromoo keessatti bunni qalaan qabu, safuu buna waliin walqabatefi mammaaksota buna waliin walqabataniif mammaakaman walduraa duubaan xiinxalame. Kana yoo jennu dhimmoonni beekumsa yookin barsiifata hawaasichaa waliin walqabatan wantoota hedduudha. Akkuma armaan olitti tuqamuuf yaalametti gaaffilee afgaaffii keessatti ka'aniif deebii armaan gaditti walitti qabuun cuunfamee kennamuun haala namaaf ifa ta'uu danda'uun qaacceffameera.

Suura 1 qorataan odeeffannoo manguddoo Waajii Halakee irraa yommuu odeeffannoo funaanu agarsiisu.

4.1 Maalummaa Buna Qalaa

Bunni qalaan nyaata aadaa ummata Oromoo Gujii keessaa isa tokkoodha. Nyaata aadaa ulfoo yookin kabajamaa ta'uu isaatiin bakka olaanaa ummata biratti qaba. Gaaleen buna qalaa jedhu jechoota bunaafi qaluu jedhurraa ijaarame. Jechi qaluu jedhu kan agarsiisu dhiiga baasuu, lubbuu baasuu, morma kutuu jedhu ibsa. Haata'u malee, bunni lubbu qabeeyyii miti. Wanta lubbuu qabu yookin dhiigni bahuu danda'uu miti. Bunni haala dura turerraa waan fiixeen isaa kutamuufi yommuu

bilchaatu akaataa duraarraa waan jijjiiramuuf wanta qalamu sanaan walfakkeeffama. Akka raga baatonni jedhanitti bunni lubbuu qaba jechuu osoo hintaane wanta lubbuu qabu yommuu qalan lubbuun bahu sanaan walfakkaata jechuun yaada kennan maanguddoo Turee Bitaaachaafi maanguddoo Gammadee Saafayii afgaaffii gaafa guyyaa 20/05/2009fi 01/06/2009tti walduraa duubaan gaafatama irraa hubatamutti.

Bunni qalaan akka nyaata idileetti dhiyana ganamaa, guyyaafi galgalaatti kan dhiyaatuu miti. Sababa itti qophaa'uufi yeroo adda addaa kan itti dhiyaatu qaba. Innis jilawwan yookin sirnawwan adda addaa irratti qophaa'a. Jilawwan kunis kan amantaafi amantaa alas ta'uu nidanda'a. Jilawwan kanneen keessaa yeroo cidhaa, nageeffannaa, dubartiin deessu, gondoorrii namni wal ajjeese walitti araarsanfi kanaafi kan kana fakkaataniidha.

4.1.1 Hirmaattota Buna Qalaa

Akka aadaa ummata Oromootti waa kan qalu dubartoota osoo hintaane dhiiradha. Haata'u malee, buna kan qalu dhiira osoo hintaane dubartootadha. Dubartoonni hojii buna qaluu kana haa hojjatan malee buna qalamu sana dura kan fiixee isaa kutu dhiira. Dubartoonni akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti buna qalamuudhaaf filatamee qophaa'e fiixee isaa hinkutan. Akka waan safuu guddaatti ilaallama. Kunis akka ilaalcha hawaasaatti dubartiin gara laafummaadhaan ibsamti. Dubartiin deessuu waan taateef ilmoo ofiitti akkuma garaa hinjabaanne kan biraattis hinjabaattu jedhameeti amanama. Sababni dubartiin buna qalamu fiixee isaa hinkunneefis gara laafummaa isaanii sana agarsiisuudhaaf jedhan manguddoo Danboobii Malkaa afgaaffii gaafa guyyaa 15/06/2009tti waliin gaggeeffameen.

4.1.2 Afseena Haala Buna Qalaan Itti Jalqabame

Akka af-gaaffii manguddoota waliin taasifame irraa wanti hubatamu haalli bunni qalaan itti eegalame af-seenaadhaan waan jiru akka armaan gadii kanatti ibsaniiti jiru.

Waaqatu lafatti mufate. Sababni Waaqni lafatti mufateefis, lafatu ani ofiifuu fuuree ulfa qabaa takkaa narraa foorfadhu jette lafti Waaqaan. Waaqinis irraa miila dhaabbate. Waan Waaqni lafarraa uume hundi lafarratti bade. Namni nimiidhame. Wanti lafarra jiru hundi nigoge. Jireenyi hundi namatti nibitaacha'e. Lafti nibaqaqxte. Wanti gubbaa irraa lafatti gadi bu'u nidhabame. Lafti dura diriiraa turtes gaarreen gara garaa ni'uumame. Haalli dura ture hundi nijijjiirame. Dararamniifi hammeenya

nibaay'ate. Kanaafuu, araara Waaqa gaafachuun dirqamatti barbaachise. Araara kana Waaqa gaafachuudhaaf Waaqa bira kan deeme re'eefi hooladha ture.

Jalqaba irratti re'een Waaqa bira deemtee, abboo Waaqa araara keetiif dhufe jetteen. Waaqnis, re'een ati fokkoofi ceera hinbeektu jedheen. Fokkuu Waaqaa beekuu dhabuu isheetiin eegeen kee gadi hindiriirin jedheen Waaqni re'eedhaan. Guyyaa sanarraa eegalee eegeen re'ee ol garagale jedhama. Sababni eegeen re'ee ol garagaleefis fokkuufi ceera Waaqaa wallaaluu isheerraan kan ka'e jedhama. Re'eenis kadhaa araaraaf Waaqa bira deemtee osoo hinmilkaa'in deebitee galte.

Lammata irratti immoo araaraaf kan Waaqa bira deeme hoolaadha jedhama. Hoolaanis araaraaf yommuu Waaqa bira deemtu tamboo, garbuu, buna qalaafi buna guurratte Waaqa bira dhaqxe. Waaqatti dubbachuu nisaalfatte. Waaqatti osoo hindubbatin sadi bulte. Guyyaa afraffaa irratti mataa gadi qabatee ol jettee Waaqa ilaaluu saalfachaa maaliif dhufte? Waaqni jennaan araara keetiif dhufe jettee Waaqatti dubbatte. Waaqnis haala ishee ilaaluudhaan laa sii araaramee gali jedheen. Bunni qalaanis yeroo kanarraa qalamuu jalqabame jedhama. Sababa kanarraan kan ka'e yeroo ammaa keessas araara jajjabduu irratti tamboo, garbuufi bunni qabamee deemama. Wantoonni kunniin qabamee deemamees warri irraa araaramu sunis warra araaraaf dhufe kana sadi jalaa didanii afraffaa irratti jalaa awwatu jedhama. Garbuu , tamboofi bunnis erga yeroo sana irraa jalqabee akka mallattoo nageenyaatti ilaalama jechuun maanguddoo Boruu Halakee afgaaffii gaafa guyyaa 06/05/2009tti gaggeeffameen ibsanii jiru.

Afseena kana irraa wanti hubatamu bakka bunni jirutti araarri akka bu'u nama hubachiisa. Bunni mallattoo nageenyaa ta'uu isaati. Barri bunni itti qalamuu eegalames kallattumaan bara akkanaa yookin yeroo akkanaati jechuun rakkisaa ta'uu isaati. Buna qaluun kan eegalame barri isaa turaa ta'uusaati nama hubachiisa.

4.1.3 Adeemsa Buna Qalaa

Buna qaluun duratti haaldureewwan buna qaluudhaaf barbaachisoo ta'an tokko tokko mijaawuu wantootni qaban nijiru. Haaldureewwan kunis buna qaluuf qophii dursa godhamuudha.

Jalqabarratti buna qalaa kan qopheessu akka aadaa Oromootti dubartiidha. Dubartiin kunis buna kana qopheessuudhaaf qophiin isheen dura raawwattu wantoota buna qalaaf barbaachisan qopheeffachuudha. Kana booda qorii fudhattee gara bunni duudaan jiru dhaquudhaan buna duudaa isa ija gaarii ta'eefi cululuqaa isaa keessaa funaanuudhaan qopheessiti. Bunni cululuqaan kunis kan barbaachiseef bunni qalamu kun isa biraa irraa adda ta'uu isaa agarsiisa.

Kana booda buna cululuqaa qaluudhaaf qopheessite kana abbaa warraatti kenniti. Abbaan warraas meeshaa isheen bunicha itti naqxee fidde sana keessaatti harka naquudhaan buna harka isaatti cuum'a. Isa cuum'e kana immoo baay'ina isaa nilaakka'a. Sababni isaatis isa cuum'e kana laakka'uufis milkii laallachuudhaaf. Bunicha harkatti cuum'ate sun baay'inni isaa yoo maangoo ta'e dhimmi qalamuuf sun milkaa'ina dansaa akka hinqabneetti ilaallama. Kana jechuun faroo dansaa akka hintaanetti fudhatama. Bunicha harkatti cuum'e sun immoo baay'inni isaa yommuu laakka'amu guutuu yoo ta'e milkii gaariidha jedhameeti amanama. Kunis faroo dansaa ta'uu isaati. Erga faroo ilaallateen booda bunicha fiixee mataa bunaa isa gara muka bunaa irraa adda baheen mataa isaa ilkaaniin kuta yookin cira. Wanti bunicha mataa isaa ciraniifis hawaasni Oromoo waan duudaa hin nyaatu jedhameeti amanama. Sababni inni biraa fiixee bunaa mataa ciramuuf dhadhaan ittiin bunicha qalan urata sanaan seenee bunicha akka bilcheessuuf jechuudhaan ibsan maanguddoo Danboobii Malkaafi maanguddoo Waajii Halakee afgaaffii guyyaa 15/05/2009fi 13/05/2009tti gaggeeffameen kan addeessan.

Buna kana yommuu mataa isaa ciru kanas akkas jedhee garaa qulqulluudhaan Waaqa isaa kadhata.

Yaa buna ilkaaniin si kutee
Waan hamaa narraa kuti
Falfaltuu, inaaftuu
Kan waan dansaa naa hin yaanne
Bulee ka'ee kan na adamsu
Kan ila hamaan na ilaalu yookin ilaaltu narraa kuti
Ijoollee irraa kuti
Sanyii koo irraa kuti
Karra koo irraa kuti

jechuudhaan Waaqa isaa kadhatee kukkuta. Akka eebbaa armaan oliirraa hubatamutti waan hamaan fiixaafi sanyii dhala namaatiif gaarii waan hintaaneef gochaa dhala

namaafi Waaqa biratti fudhatama hinqabne dalaguun dhala namaatiif dansaa akka hintaane hubachiisa. Gochi akkanaa kan balaaleffatamu ta'uu isaati agarsiisa. Sana booda dhiira mana keessa jiranitti hiruudhaan kukkutu. Erga buna sana kukkutanii xumuraniin boodatti dubartii buna qaltu sanatti kennu.

Dubartittiin buna qaltu sunis meeshaa buna itti qaltu qulqulleessitee qopheeffatti. Meeshaan buna itti qalan kunis keloo jedhama. Keloo kanas urgeessituu garagaraatiin qulqulleessiti. Sababni isaatis bunichi qalamu sun dhandhama gaarii akka qabaatuuf.

Suura 2 buna qaluuf mataa bunaa itti kutan agarsiisu kaafame

Erga meeshicha kana qulqulleessitee qopheessiteen duubatti buna mataan isaa kutamee yookin ciramee qophaa'e kana kelootti naquudhaan ibidda irra keessee bilcheessiti. Buna kana bilcheessuudhaaf dhadhaa addaannoon nibarbaachisa. Kana jechuun bunni kan qalamu dhadhaadhaan. Dhadhaan kan filatameefis waan loonii qaama namaatiif dansaadha jedhamee waan amanamuuf. Erga dhadhaa addaannoo kelootti naqxeen boodatti akka hingubanneef haalatti sochoofti. Meeshaan ittiin buna

Suura 3 buna yommuu qalan agarsiisu kaafame

qalamu keloo keessatti sochoosaniin mooqa jedhama. Hanga bilchaatutti sirriitti nisochoofama. Bunichi bilchaatuu isaa kan ittiin beekamu haala lamaan. Inni duraa

foolii isaatiin. Kana jechuun bunni qalamu sun bilchaatuu isaa foolii yookin hafuura inni dhageessisuun adda baasu. Bunni akkuma bilchaataa deemuun fooliin isaa isa duraarraa jijjiiramaa deema. Aarri buna keessaa bahu sun jalqaba nigurraacha'a. Akkuma bilchaataa deemuun aarri sun keessatti addaataa deema. Isa kana ilaaluudhaan bunichi bilchaatuu isaa adda baasu. Inni lammaffaa immoo bunicha sana osoo kokorsanuu keloo keessaa firee tokko fuudhuudhaan cabsanii ilaalu. Yoo cabsan kana bunichi yommuu bilchaatee jiraate sagalee dhageessisa.

Erga bunichi bilchaateen duubatti dubartittiin buna bilchaate kana qoriitti naqxi. Bunni qalamee qophaa'e sana erga qoriitti naqxeen booda aannan itti dabalti. Aannan wanti barbaachiseef bunichi qalame sun baay'ee oo'aa waan ta'eef bunicha sana qabbaneessuudhaaf. Inni biroo immoo aannan qabbana yoo dhuganis nama qabbaneessa jedhameeti amanama. Gama biraatiin bunichi qalame sun yommuu namaaf kennamu walgahuu dhabuu danda'a. Xiqqeessanii hir'isanii akka waliin hingeenyeef wanti hir'uun namaaf hinkennamu jedhameeti hawaasa biratti amanama. Kanaafuu, meeshaan buna ittiin namaaf kennan yoo guutuu baate isa kanatti gargaaramu. Aannan buna qalaatti naqamu kunis toora jedhameeti beekama.

4.1.4 Meeshaalee Buna Qalaaf Barbaachisan

Buna qaluudhaaf meeshaalee garagaraatu barbaachisa. Meeshaaleen buna qalaadhaaf barbaachisan haala armaan gadiitiin ibsamani jiru.

4.1.4.1 Keloo

Meeshaalee buna qalaadhaaf barbaachisan keessaa inni tokko keloodha. Keloon meeshaa buna qalaa itti bilcheessaniidha. Meeshaan kun biyyoo irraa hojjatama. Biyyoon hundi keloo irraa hojjachuudhaaf hinta'u. Akaakuu biyyoo keloon irraa hojjachuudhaaf ta'utu jira jechuudha. Akaakuuwan biyyoo kana keessaa keloo irraa hojjachuudhaaf kan ta'u biyyoo supheedha. Biyyoo suphee kanarraa namoonni suphee hojjachuu ogummaa qaban akka buna itti naqanii qabachuu danda'uun hojjatu. Keloon meeshaa akka xuwwee taatee gurroo tokko akka qabaattutti hojjatamti. Tajaajilli gurrootis bunni qalaan yoo qalamu bunichi akka hingubanneefi walqixa akka bilchaatuuf buna yommuu sochoosan akka harka nama hingubneefi akka qabatani buna sochoosaniif tajaajilti.

Suura 4 meeshaalee buna qalaaf barbaachisan kan agarsiisu kaafame.

Hanga yeroo ammaattis bunni keloo keessatti qalama. Keloon buna suuta haalaan bilcheessiti. Kanaaf buna keloo keessatti qaluun filatame. Bunni kelootti qalamu nimi'aaya jechuudhaan ibsa kennan afgaaffii guyyaa 19/07/2009tti aaddee Halaqaa Hayilee fi aaddeee Basaquu Roobee waliin gaggeeffameen kan ibsan.

4.1.4.2 Mooqa

Meeshaan buna qalaadhaaf barbaachisu keessaa inni biraa mooqadha. Mooqni meeshaa buna yommuu qalan ittiin sochoosaniifi buna qalame sanas ittiin nyaataniidha. Mooqni mukarraa hojjatama. Akaakuun mukaa hundi mooqa irraa hojjachuudhaaf hinta'u. Mukni mooqni irraa hojjatamu muka babbaaquu hinqabne. Muka jabaa ta'e. Kan salphaatti hinnyaatamne. Umrii dheeraa taa'uu kan danda'u. Baay'ee osoo nama hinrakkisin soofamuu danda'uudha. Akaakuu mukkeenii hawaasichi irra caalatti mooqa irraa hojjachuudhaaf itti fayyadaman muka gambeelloo jedhamuudha. Mukni kun jabaadha. Hinbabbaaquu. Umrii dheeraas qaba. Osoo nama hinrakkisin mala aadaatiin soofamuu nidanda'a. Dabalataan akka maanguddoo Boruu Halakee guyyaa 06/05/2009tti afgaaffii gaafatamee yaada isaanii ibsanitti mukni gambeelloo kan filatameef horii yeroo duraatiif muka kana jalaa argame jedhameeti amanama. Bu'aa horii irraa argamuun bunni immoo qalama. Mukti kun muka qabbana qabuudha. Yeroo bonaas loon muka kana jala dhaabatu. Kanaafuu, muka gambeelloo irraa mooqa hojjachuudhaaf filatama.

4.1.4.3 Qorii

Qoriin meeshaa buna qalaadhaaf barbaachisu keessaa isa biraatiidha. Qoriin meeshaa bunni qalaan erga bilchaateen booda itti naqamee keessaa nyaatamuudha. Qoriinis

muka irraa hojjatama. Akkuma mooqaa mukni lafarratti argamu hundi qorii irraa hojjachuudhaaf hinta'u. Mukti qoriin irraa hojjatamu filatameeti. Muka hin babbaqaqne, jabina qabu, dafee hinnyaatamnefi yeroo dheeraadhaaf turuu danda'uudha. Qoriis kan irraa hojjatamu muka gambeelloodha. Sababni mukti kun filatameefis akkuma olitti ibsame isa mooqaatiin tokkoodha.

Suuraa 5 buna qalaa qorii keessatti agarsiisu kaafame

4.2 Kabaja Hawaasummaa Bunni Itti Qalamu

Bunni akkaatuma barbaachisummaa isaatti yeroo gara garaatti qalamuu nidanda'a. Bu'aan inni jireenya hawaasummaa si'eessuu qabu olaanaadha. Yommuu bunni qalamee nyaatamu sirna yookin jila kamiyyuu keessatti eebbifatameeti. Akka odeef-kennitoonni jedhanitti bunni qalamee yommuu nyaatamu dursa eebbifameeti. Osoo hineebbifatin bunni hinnyaatamu. Eebba buna qalaa yommuu nyaatan eebbifatan haala armaan gadiitiin yoomessa bunni itti qalamuu danda'u waliin ibsamee jira.

4.2.1 Buna Qalaa Yommuu Keessummaa Ulfoof Qalamu

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti bunni keessummaa kabajatiif niqalama. Bunni qalamu kunis simannaafi ulfina nama sanaaf qaban agarsiisa. Keessummaan bunni qalameef kunis erga bunichi qalamee qoriidhaan dhiyaateen boodatti akkas jedhee dubartittii keessummaamaa itti dhage sana jilba ofii qabsiisuudhaan eebbisee bunicha sana dura erga ishee nyaachiseen boodatti ofiifis nyaata.

Waaqa sooradhu
Lafa sooradhu
Marga sooradhu
Madda sooradhu
Gadaa sooradhu
Dhugaa sooradhu
Waaqa aabboo
Waaqa aayyoo
Naa dhagahi!
Nageellee nagaa qabaadhu
Jiruu qabaadhu
Jireenya qabaadhu
Sa'aa nagahi
Namaa nagahi
Sabaa nagahi
Maatii nagaa ta'i
Warraan bal'aa ta'i
Hindhabin argadhu
Hindeegin badhaadhi.

jedhee eebiseeti buna sana nama mana sana keessatti argamu hundi nyaata. Eebba kana irraa wanti hubatamu maatiin sun nagaan akka jiraatuuf keessummaa ulfoo sanaan eebbifaman jiru. Qe'ee, sa'a, nama, warra yookin fiixaan , ijoollee, olla isaanii akka nagaa ta'anis agarsiisa. Karaallee yommuu deeman ta'e nagaan bahanii nagaan akka mana ofiitti deebi'anis eebbiseeti buna sana nyaata jechuudha.

Suura 6 buna qalaa eebbisaa nyaachisan agarsiisu kaafame

Erga bunni nyaatamee raawwatameen booda qorii keessatti bunni xiqqoon nihambifama. Qorii duwwaa hingalchan. Akka ilaalcha hawaasaatti qoriin yoo deebi'u eebbi waan taasifamuuf waan hinjirreefi waan duwwaatti eebbi hintaasifamu

jedhameeti amanama. Qoriin yommuu deebi'us qorii galchaa jedhama. Yommuu qorii galchaa kanas akkas jedhamee eebbifama.

Nageellee nagaa qabaadhu
Jiruu qabaadhu
Sa'aa nagahi
Sabaa nagahi
Maatii nagahi
Irree lamaan nagahi
Irritti dhufte bahi
Misii misingaa ta'i
Daraarii garbuu ta'i
Kan daraarte nyaadhu dhugi
Ilmee Waaqaafi lafaa ta'i
Iddoo deemtetti uddaahi
Kan hinqabne horadhu
Kan qabdu nyaadhuu dhugi.

jechuudhaan eebbifameeti qoriin sun gala jechuudhaan maanguddoo Danboobii Malkaa fi Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 15/05/2009fi 01/06/2009tti gaggeeffameen ibsan.

Eebba armaan olii kanarraa kan hubatamu misii misingaa ta'i, daraarii garbuu ta'i yommuu jedhu hori, dameen kee haa baay'atu, umrii dheeraa lafa kanarratti jiraadhu jechuudha. Akkuma mukti misingaa tokko firee heddu qabu sana firaa fiixeen nama sanaa akka baay'atu agarsiisuudhaaf. Garbuunis yoo gahe daraara. Daraaru firii gaarii naqata. Daraaruudhaaf yeroo barbaada. Osoo yeroon isaa hingahin hindaraaru. Akkuma garbuun yeroo isaa eeggatee daraaru kana walduraa duubaan lafa kanarra jiraadhaa. Umrii dheeraa qabaadhaa jechuudhaaf barbaadameeti.

4.2.2 Buna Qalaa Yommuu Gaa'ilaa

Araara warra intalaa deemanii warra intalaatiin araaricha xumuuruudhaan erga galaniin duuba galgala isaa warra gurbaatti deebi'uudhaan intala gara isaanitti dhufte gara ofiitti madaksuudhaaf abbaan gurbaa ofitti yaamuudhaan intala jilba ofii qabsiisuudhaan harkaan buna qalame fuudhee qubaan afaan kaahuudhaan eebbisa. Eebbi kunis akka armaan gadii kana jechuudhaan maanguddoo Boruu Halakeeffi

Danboobii Malkaa afgaaffii guyyaa 06/05/2009fi 15/05/2009tti gaggeeffameen kan ibsan.

Gulantaa keetii tokkuma
Bantii keelle tokkuma
Gulantaa kanarratti buli
Gulantaa kanarratti ooli
Akkan ani bule buli
Akkan ani hore hori
Akkan ani le'e le'i
Yoon ati kan warra sanii miti
Amma ati tiyya
Yoon ani dubbataallee bule
Akka kiyya buli
Kan balbala kiyyaa naa ta'i
Kan ilma kiyyaa naa ta'i
Waaqayyo loon isiniif haa kennu
Kan balbala ofii le'i
Ilma dahi
Intala dahi
Foonaa kana baadhu
Foonaan kun si haa baatu
Abbaa afaan beeki
Haadha afaan beeki
Foonaa afaan beeki
Foonaa kanatti ititi
Foonaa kanatti hori
Foonaa kanatti le'i.

jechuudhaan eebbisuudhaan buna qalaa intala nyaachisa. Eebbi kuni kan agarsiisu intalli kun guyyaa heerumte sanaa kaastee kan warra ishee osoo hintaane kan warra fuudhe ta'uu isheeti. Akki itti bultus akka duraan warra isheetti barte sana osoo hintaane akka warra itti heerumte sanaatti ta'a. Yoo warri itti heerumte sun dubbataa ta'es amala isaanii barachuudhaan akka waliin jiraattus ibsa. Foonaa kanatti ititi yoo jedhu nagaafi nageenyaan warra sana waliin akka jiraattu agarsiisuu barbaadeti.

Akkasumas gurbaa walfuudhan sana waliin namaafi horiis akka waliin horaniidha kan hubachiisu.

4.2.3 Buna Qalaa Yeroo Dahumsaa

Dubartiin yommuu deessu guyyaa nafa dhiqaa bunni niqalama. Kan dhalate yoo dhiira ta'e guyyaa sadaffaatti yoo dubara taate immoo guyyaa shanaffaatti qaama dubartii deesse sanaa erga dhiqaniin duuba buna qalaa dhiyeessuudhaan eebbisanii bunichi ni nyaatama. Sirna kanarratti ollaafi firoonni aantee ta'an irratti nihirmaatu. Namoota sirna kana irratti angaman keessaa nama hangafa ta'etu eebbisa. Eebbi kunis akka armaan gadii kana jechuudhaan manguddoo Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 01/06/2009tti waliin gaggeeffameen ibsan.

Harmaa harka uddaahi(2x)

Waaqni uddeessee sii haa guddisu

Uddaahii ilma dahi

Bara dhufu intala dahi

Yoo intala deessee jiraatte immoo

Bara dhufu ilma dahi

Yoo ilma deessee jiraatte immoo

Bara dhufu intala dahi

jechuun eebbisu. Eebba kanarraallee wanti hubatamu dubartiin deessee ciistu tun nagaan jabaatee akka kaatu ibsa. Yoo intala deessee jiraatte bara yeroo itti aanutti akka dhiira argattu akkasumas yoo ilma deessee jiraatte dhala itti aanutti dubara akka argattuuf hawwii gaariin jiraachuu isaatis ni mul'isa.

4.2.4 Buna Qalaa Abbaa Gadaa Keessumummaa Mana Namaa Yoo Dhufe

Abbaan gadaa yommuu mana namaa keessumummaadhaaf dhufu keessumummaa dhufuu isaatiif wanti dursa kennamuuf nyaataafi dhugaatiidhaan dura akka kabaja olaanaatti dhiyaatuuf keessaa inni tokko buna qalaadha. Haati manaa keessummaan itti dhaqame buna duudaa buna qalaaf ta'u filtee qoriitti naquudhaan bunicha osoo hinqaliin dura abbaan gadaa sun faroo akka laallatu itti kenniti. Abbichi gadaatis faroo ilaallatee bunicha mataa kuta. Bunichi erga mataa isaa kutameen duubatti buna sana qaltee abbaa gadaatiif dhiyeessiti. Abbaan gadaatis bunicha qalamee dhiyaateef sana qoriidhaan harkatti qabatee osoo hincabsiniin dura ni'eebbifata. Eebbi isaa kunis sadarkaa gadooma irra jiruun haala armaan gaditi jechuu manguddoo Boruu Halakee,

Malkaa Odaafi Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 06/05/2009, 15/05/2009fi 01/06/2009tti gaggeeffameen ibsan.

Waaqa situ asiin na gahe

Gadaa geette

Guutuu geette

Situ asiin na gahe

Baatomaan na gahi

Erga jedhee eebbifateen booda namuu osoo bunicha qalamee dhiyaate sana osoo hincabsin dura haadha warraa keessumummaa itti dhaqe sana ofitti yaamuudhaan jilba ofii qabsiisee eebbisee nama kamiyyuu dura osoo bunicha hincabsin ishee cabsisiisa. Yommuu buna sana ishee nyaachisus akkas jedhee eebbisa jedha raga baatonni manguddoo Turee Bitachaafi Waajii Halakee guyyaa 20/05/2009fi 13/05/2009tti afgaaffii dhiyaate yommuu deebisan.

Nageellee nagaa qabaadhu

Jiruu qabaadhu

Qomaa nagahi

Sa'aa nagahi

Sabaa nagahi

Eddee keetti buli

Iddee Waaqaa lafaa ta'i

Misii misingaa ta'i

Daraarii garbuu ta'i

Kan daraarte nyaadhu dhugi

Hin du'in

Hin gu'in

Sibuu naaf qaltee

Iddoo ani gahe gahi.

jedhee eebbisee buna qalame sana mooqaan ishee dursa cabsisiisa. Erga ishee buna cabsiiseen duubatti ofiifis bunicha nyaatee namoota mana sana keessatti argaman hunda akkaataa hangafamummaa isaaniitiin ninyaachisa. Namni gara biraa ala keessa yoo jiraatanis akka gara manaa seenan taasifama malee qorii buna qalaa qabe sana gara alaatti gadi baasanii bunicha hinnyaachisan. Akka ilaalcha hawaasichaatti qorii

sana gara alaa baasuun akka waan nageenya warraa alatti baasuutti ilaallama. Sababni isaatiis bunni nageenyaan fakkeeffama waan ta'eef.

4.2.5 Buna Qalaa Abbaan Warraa Yoo Karaa Deemuuf Ta'u

Abbaan warraa tokko yommuu karaa bayyaa deemuudhaaf ta'u haati warraa buna niqalti. Buna qalame dhiyaate kana erga eebbifatee nyaateen booda imala eegala. Haati warraa buna qaltee yoo hinnyaachifne yoo ta'e haati warraa isaa akka waan hinjaalanneefi imala deemu sana akka waan hinmilkooftneefi nagaan hingalleetti ilaallama. Kanaafuu dubartoonni abbaan warraa isaanii karaa dheeraa deemuudhaaf yommuu ta'an ganamaan hirriibaa ka'uudhaan buna qalaniifii bunicha sana eebbifatee nyaachuudhaan deemsa isaa eegala. Eebbi inni eebbifatus akka armaan gadiiti jechuudhaan dubbatan manguddoo Girjaa Hirbaayyee afgaaffii guyyaa 13/06/2009tti dhiyaateefin yoo deebisan.

Ati hangafni Waaqa

Waaqa sooradhu

Lafa sooradhu

Gadaa sooradhu

Murtii sooradhu

Waaqa aabboo

Waaqa aayyoo

Bobba'ee jiraa

Boollaafi bulbulaa na duraa qabi

Gufuufi qoree na duraa qabi

Bofaafi buutii na duraa qabi

Ana nageessi na galchi

jedhee eebbifatee imala isaa eegala. Imala isaa kanas bakka yaadeefi itti dhimmame sana nagaan gahee dhimma isaa xumuree akka deebi'ee galutti amanama. Bunni nagaafi milkii gaarii qaba jedhameeti fudhatama. Eebba kana keessatti karaan irra deemu hundi nageenya akka qabaatus agarsiisa. Akkuma eebba olii keessatti tuqame boollaafi bulbulaa, gufuufi qoree, akkasumas bofaafi buutii na duraa qabi yoo jedhu akkuma nagaan mana isaati bahe nagaan osoo waa tokko hinta'in akka mana isaatti isa deebisu ibsuudhaaf barbaadeti. Boolla seenanii cabuun jira, bulbulaan isa nama saamu, qoreefi gufuun waan nama madeessuu danda'an, bofaafi buutiin warra nama

hiddee lubbuu namaa galaafachuu danda'aniidha. Isa kana hundarraa akka isa eeguuf buna qalame nyaatee eebbifatee manaa baha. Nagaan gara mana isaatti deebi'uu akka danda'uttis amanama.

4.2.6 Buna Qalaa Yommuu Abbaan Gadaa Jilaaf Deemu

Abbaan Gadaa yommuu jilaaf mana bahu calliseetuma mana bahee hindeemu. Buna qalatee ,faroo fi milkii ilaallatee manaa baha. Haadha warraa isaatiin sibuu naaf fidi jedhee sibuu sana harkatti hammaarratee isa harkatti hammaarrate sana laakka'uudhaan faroo ilaallata. Isa harkatti hammaarrate sana yommuu laakka'amu laakkoofsi isaa yoo maangoo ta'e deemsii abbaa gadichaa bobba'uuf sun akka waan hinmilkooftneefi faroo gaarii akka hintaanetti amanama. Garuu, bunichi harkatti hammaarrate sun yommuu laakka'amu guutuu yoo ta'e dhimmi abbaan gadaa sun deemuuf akka milkaa'uufi faroo gaarii akka ta'etti amanama. Faroo erga ilaallateen boodatti haati warraa akka buna qaltu taasifama. Bunichi qalamee bilchaatee erga dhiyaateen boodatti qoriidhaan abbaan warraa akka eebbifatuuf itti kennama. Abbaan gadaatis bunicha qoriidhaan dhiyaate harka lamaaniin qabatee akka armaan gadiitti eebbifatee nyaata jechuun manguddoo Gammadee Saafayyiifi Dukkallee Harsuu afgaaffii guyyaa 01/06/2009fi 22/06/2009tti gaggeeffamerratti yaada jiru dhiheessan.

Waaqa me'ee bakkoo dhagahi
Waaqa dhangaa kanaa dhagahi
Nagaan na bobbaasii na geessi
Bobbaasii na galchi
Nagaan jila kana hobbaasi

jedhee eebbifatee bunicha cabsee nyaata. Eebbi kunis kan agarsiisu nagaan manaa bahee jilicharratti akka milkaa'ee nagaan gara mana isaattifi maatii isaatti akka deebi'uuf uumaa isaa kadhachuudhaan manaa bahuu isaati agarsiisa.

Erga manaa bahee imala isaa xumuree bakka qubatu sana akka gaheen qachaa dongorata. Erga qachaa dongorateen boodatti bunni qalamee nyaatama. Yommuu kanas bunicha qalamee dhiyaate nyaachuudhaaf yoo ta'u Waaqa isaa nagaan manaa baasee bakka quubsuma kana nagaan isa dhaqqabsiise galateeffachuudhaaf haala itti aanu kanaan eebbifata jedhu manguddoo Gammadee Saafayyiifi Dukkallee Harsuu afgaaffii guyyaa 01/06/2009fi 22/06/2009tti dhiyaateef yommuu ibsan.

Hangafa nagaan bobbaasii na fidi jedhe
Waaqa bobbaase na fide
Ardaa kana na fide
Ardaa laa dongoradhe
Qachaa laa dongoradhee
Qachaa kana keessatti na nageessi
Jila kana naaf oofkalchi.

jedhee eebbifateefi Waaqa ofii kadhatee akkasumas galateeffatee buna qalamee qophaahe sana cabsa. Eebbi kun kan agarsiisu abbaan gadaa bakka gahe kanatti achi gahuu isaatiifi jila kabajuuf deemaa jiru akka nagaan ofkaluuf hawwii qabu ibsa.

Abbaan gadaa erga jilichi nagaan hobba'een booda gara mana ofii deebi'a. Abbaan gadaa erga jilli hobba'ee gara qe'ee ofiitti deebi'een duubattis nagaan galuu isaatiif buna qalatee eebbifata. Eebbi kunis akka itti aanu kana jechuun manguddoo Gammadee Saafayiifi Dukkallee Harsuu afgaaffii guyyaa 01/06/2009fi 22/06/2009tti waliin taasifameen ibsanii jiru.

Hangafa nagaan bobbaasii na fidi jedhe
Waaqa bobbaaste na fidde
Jila kana na oofkalchite
Nagaan na bobbaasiite na galchite
Waaqa abbaa kiyyaa
Waaqa fira kiyyaa
Waaqa fincaan kiyyaa
Kan Gadaa
Kan murtii
Ana nageessite na galchite
Ulfinni siif haa ta'u

jechuudhaan eebbifatee buna qalamee dhiyaate sana nyaata. Eebba kanarraa wanti hubatamu Waaqayyo nagaan manaa isa baasee jila deemeef sanarratti argamee, milkaa'inaan nagaan mana isaatti deebi'uu isaatiif galata Waaqaaf galchuu isaati agarsiisa.

4.2.7 Buna Qalaa Yommuu Gumaata Geessan

Dubartiin ilaalchaaf namoota gara garaa bira yoo deeman wantoota akka gumaataatti qabatanii deeman keessaa inni tokkoofi kabaja olaana qabu buna qalaadha. Buna qalaa dubartoonni yeroo jila kanneen akka eebba manaa, dubartiin deessu, waamicha adda addaa, fira gaafachuudhaaf yoo deemaniifi kan kana fakkaatan gumaata harkatti qabatanii deemaniifi akka jaalalaafi ulfina guddaatti hawaasa keessatti qaba. Bunni qalaan nyaata aadaa beekkamaafi akka galaattis qabatanii karaa dheeraa osoo hin hammaatin turuu danda'uudha. Dubartiin buna qalaa gumaataaf qabattee gara mana namaa geessitu bunicha osoo hincabsiniin duratti eebba mataa ishee qabdi. Eebbi kunis akka armaan gadiiti jechuun manguddoon Waajii Halakeefi Danboobii Malkaa afgaaffii guyyaa 13/05/2009fi 15/05/2009tti afgaaffii waliin gaggeeffameen deebii kennaniin.

Nagahoo nagaa qabaadhu

Sa'aa namaa nagahi

Hin du'in hin gu'in

Lafaa gannaalee ta'i

Bonaa ganna nagahi

Akka margaa lati

Akka maddaa yaa'i

Hamaa hindhaban

Hamtuun si haa hanqattu

Du'a hindhaban

Du'a miidhagi

Karaa jilaan bahe gori

Karaa du'aarraa gori

Kan gummaachiteef Waaqni siif haa kennu,

jedhanii eebbisuudhaan bunicha cabsanii nyaatu. Eebba armaan olii keessatti gaaleen akka margaa lati jedhuufi akka maddaa yaa'i jedhu malleen dubbii keessaa akkasaatti fayyadamuudhaan eebbi taasifame. Kana jechuunis akkuma margi ol guddatu isheen akka guddattu agarsiisa. Maddas gaaf ilaalamu qulqulluudha. Qulqulluu ta'eeti iddoo maddurraa gara biraatti yaa'a. Akkuma kana qulqullummaan jiraadhu, qulqullummaan socho'i jechuu barbaadeti.

4.2.8 Buna Qalaa Yeroo Araaraa Walitti Bu'iinsa

Ollaafi namoonni yeroo gara garaatti sababa gara garaatiin walitti bu'uu nidanda'u. Akka aadaa Oromoo Gujiitti walitti bu'iinsi yoo uumame battalumatti gara mana seeraa hindeeman. Dhimmicha ollaadhaan gahatu. Jaarsummaadhaan dubbicha gadi bu'iinsaan ilaalu. Manni murtii isa tokko miidhee isa kaan waan fayyaduuf cabaa lamaan qixa hinfayyisu jedhameetis amanama. Jaarsi garuu, dhimmicha gadi fageenyaan sakatta'ee qoratee ilaaluudhaan murtii isaa ammoo qaamni lachuu akka walitti fayyuu danda'utti ilaaluudhaan komataafi komatamaa walitti fayyisu. Araarri isaaniillee keessa deebii kan hinqabneedha. Hobbaatii araara isaanirrattis bunni niqalama. Buna nyaatanii walitti eebbisanii dubbicha goolabu. Araarri kunis kan gara garaa ta'uu nidanda'a.

Firri dhiigummaa walirraa kan qabaniidha. Sababoonni gara garaa fira kana kan walitti buusan uumamuus nidanda'a. Firri walitti bu'e dabarsee nyaaphaaf wal hinkennu. Walitti deebi'anii mudoo ofii sakatta'anii adda baasuudhaan firri gara biraa gidduu seenuudhaan kallatti furmaata kaa'u. Dhuma irratti balleessaan kan eenyuu akka ta'e gingilchanii adda baasuudhaan dhumarratti buna qalanii nyaachuudhaan guduunfama. Eebbis buna qalaa kanarratti nitaasifama. Eebbi kunis akkaataa firooma waliif oolan sana irratti hundaa'a. Akka fakkeenyaatti walitti bu'iinsi uumame sun soddaa gidduutti yommuu ta'e haala itti aanu kanaan eebbifama.

Mucucoo	mucuca
Namaa mucuca	mucuca
Sa'aa mucucaa	mucuca
Soddaa mucuca	mucuca
Ilmaa mucucaa	mucuca
Intalaa mucucaa	mucuca
Ollaa mucucaa	mucuca
Margaa mucucaa	mucuca
Bishaanii mucucaa	mucuca
Mucucoon mucucoo nagaati	

jedhanii eebbisanii qaama walitti bu'e sana wal suunqachiisuudhaan araarri araara duubatti hindeebi'amne ta'uu isaatiif bunni nagaan akka hawaasichaatti fakkeeffama

waan ta'eef bunicha qalamee qophaa'e sana namoonni jaarsummaa sanarratti argamaniifi qaamonni wal komatan lachuu bunicha ninyaatu.

Walitti bu'iinsi qaamota biroo gidduutti yoo uumames bifuma kanaan qaama walitti bu'e sana araarsu. Eebbi isaallee kan walfakkaatu ta'ee akka fakkeenyaatti soddaadhaan bakka buufame kana maqaa qaama walitti bu'ee sana maqaa tuquudhaan eebbifatanii erga qaamolee wal komatan kana walitti fayyisaniin boodatti buna qalamee dhiyaate sana qaamni dubbii sanarratti hirmaate hundi bunicha ninyaatu. Araarrichis araara lafee cabe lamaan akka walitti fayyisuutti hawaasichi fudhata. Qaamni walitti bu'e sunis akka walitti deebi'ee walitti hinbuuneefis hayyoota sana duratti waadaa galu. Yoo tasa walitti bu'anis ta'e akka nyaaphaaf dabarsanii akka wal hinkennineefi walkomachuun akka danda'amu nihubachiifama. Araarris kan Waaqaafi lafaati jedhamee akka safuu hawaasichaatti amanama. Dhugaanis kan Waaqaafi lafaati jedhama.

4.2.9 Buna Qalaa Yoo Waa Qalachuuf Barbaadan

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti akka boruu waan akka loon, re'ee, hoolaafi kan kana fakkaatu qalachuu yommuu barbaadan galgala isaa buna qalachuudhaan Waaqni nagaan akka isaan bulchuuf Waaqa isaanii kadhatu. Bunni qalaan kunis badaa bunaa jedhamee hawaasa biratti beekkama. Badaa nagaatti ganama isaa geenya jedhameetis amanama. Buna qalatani Waaqa isaanii kadhatanii, eebbifatanii ganama isaa immoo loon yookin hoolaa qalachuudhaaf barbaadan sana qalatu. Galgala isaa yommuu buna qalatani nyaatan sana haala armaan gadiitiin eebbifatan manguddoo Gammadee Saafayiifi Burqaa Jaarsoo afgaaffii guyyaa 01/06/2009fi 27/06/2009tti gaggeeffameen.

Yaa Waaqa kiyya naa dhagahi

Waaqa aabboo na dhagahi

Waaqa aayyoo naa dhagahi

Gadabii gadaa kanaa na dhagahi

Dhageettu naa awwaadhu

Abboo Waaqa bulee

Barii nagaan na kaasi

Badaa nagaatti na kaasi

Muka cabsaan na hin'ajjeesin

jedhanii uumaa isaanii kadhachuudhaan ganama isaa ka'anii loon yookin hoola qalachuudhaaf barbaadan sana qalatu. Kunis nagaan bulanii dhimma ganamaa sana akka raawwataniifi milka'aniif hawwii qaban agarsiisuudhaaf barbaadameeti. Muka cabsaan na hinajjeesin yoo jedhus du'a tasaa narraa qabi jechuudha.

4.2.10 Buna Qalaa Yeroo Nageeffannaa

Hawaasni Oromoo Gujii yommuu namni nama jalaa du'u sirna nageeffannaa mataa isaa qaba. Sirni nageeffannaan kunis kan gaggeeffamuuf akka duuti daddafee maatii mana sanaatti akka hindeebine jedhameeti amanama. Akka ilaalcha hawaasaatti gaddaafi booyicha yoo baay'isan ta'e duuti nideddeebi'a jedhameeti amanama. Hawaasni kun gaddaafi booyichas gar malee hinguddisan. Gaddaafi booyicha baay'isuun akka faroo hamaatti ilaallama. Uffata gurraachaafi baaqqee kuula ol garagalchanii uffachuunis hinjiru. Sirni nageeffannaa kan du'e sana erga gatanii (awwaalanii) guyyaa sadaffaa irratti gaggeeffama. Sirni nageeffannaa kunis kan raawwatu buna qalanii nyaatanii eebbifachuudhaan raawwata. Sirni nageeffannaa daa'imni yoo bushoofteefi daa'imaan ala ta'e jechuun bakka lamatti qoodamee jira.

Akka aadaafi safuu Oromoo Gujiitti daa'imni tokko yoo nama jalaa duute daa'imni na jalaa duute osoo hintaane daa'imni na jalaa bushoofte jedhu. Jecha du'e yookin duute jedhu kanatti dhimma hinbahan. Bushoofte kan jedhan daa'ima umriin ishee xiqqoo ta'eef. Sababni bushoofte jedhaniifis umuriin isaanii hormaata sanyiitiifi sadarkaa sanyii isaanii dheeressuurra(dabarsuurra) waan hindhaqqabneef. Daa'ima bushoofte kanaaf yoo gaddaafi booyicha waan guddisan ta'e daa'imni namaafi mana sanaaf akka hinguddanneetti ilaallama. Kanaafuu, boo'ichas hintaa'an. Dafaniiti nageeffatu. Sirna nageeffannaa kanarrattis ganamaan ka'anii mana haxaawwatanii bakka ollaafi firri aanteen argametti buna qalanii nyaachuudhaan nageeffatu. Yommuu nageeffatanis buna qalanii yoo nyaatamu akka itti aanu kanatti eebbisu.

Harmaa harka uddaahi(2x)

Kee Waaqni siif haa kennu

Kan keetuu Waaqni siif haa kennu

Kurree buqqaate Waaqni siif haa deebisu

jedhanii eebbifachuudhaan buna qalame sana nyaatanii nageeffatu. Eebba kana keessatti kurreen buqqaate daa'ima duute sanaan fakkeeffama. Akkuma kurreen waan tokkorraa buute fuudhanii deebisanii qadaadan gara fuulduraatti daa'ima keessan ta'e

Waaqni deebisee isiniif haa kennu jechuudha jechuun nageeffatu jedhe manguddoo Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 01/06/2009tti gaggeeffameen.

Yommuu nama guddaa ta'e immoo sirni nageeffannaa kan gaggeeffamu waan lamaan. Isaanis dhagaafi wadaroo dheeraa qabachuudhaan. Dhagaan kan filatameefi kan itti fakkeeffamus akkuma dhagaan jabaatu onneen warra nama jalaa du'e sanaa akka jabaatuuf. Gaddi akka itti hindhagahamneef. Jajjabina akka isaaniif laatuuf. Onneen isaanii gaddaan akka hinguutamneef. Akkuma dhagaatti akka jabaataniif. Inni lammaffaan sirni nageeffannaa ittiin gaggeeffamu maatii namni jalaa du'e sana wadaroo dheeraa qabsiisuudhaan. Wadaroo dheeraa qabsiisanii sirna nageeffannaa gaggeessuun kan fakkeeffamu umriin warra sanaa akka dheeratuuf. Duuti maatiifi mana sanatti akka dafee hindeebineef. Umriin warra sanaa akka dheeratuuf. Dhuma irratti bunni qalamee eebbifatanii nyaachuudhaan.

Nagahi nagahi(3x)

Nagaa Waaqni isiniif haa kennu

Waan hamtuun isinitti hindeebi'in

Xiqqaan keessan hindu'in

Guddaan keessan hindu'in

Dureettii godaanii dullatti qubadhu

Lubbuu ititi

Warraan nagaa ta'aa,

jechuudhaan eebbisan. Eebba kanarraa wanti hubatamu inni guddaan duuti ni'ooltiif osoo hintaane onneen warra namni jalaa du'ee gaddaan akka hinguutamneef jechuun ibsan manguddoo Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 01/06/2009tti waliin gaggeeffameen. Dureettiin godaanii dullattiin qubadhu yoo jedhus akkataa umrii keessaniitiin walduraa duubaan guddaan isa eegoo isaatiif osoo hinboo'iniifi hingaddin akkaatuma umrii dhalootaatiin walduraa duubaan dhaabadhaa jechuu barbaadeeti.

4.2.11 Buna Qalaa Yommuu Gondooraa

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti bunni yeroo gondooraa niqalama. Gondoraan araara sababoota gara garaatiin lubbuun nama tokkoo yommuu nama harkatti baatuudha. Sababoota kanneen keessaa walitti bu'iinsa namoota gidduutti uumamuu, balaa tasaa kanneen akka konkolaataa, doqdoqqee fi kan kana fakkaataniifi

kanneen birooti. Balaa tasaa sababoota gara garaatiin lubbuun namaa nama harkatti baatu kun korboo jedhama. Sababoota kanaafi kan kana fakkaatan irraan kan ka'e lubbuun namaa yoo nama harkatti yoo baha ta'e akka aadaa hawaasa Oromootti dhiigni dhiiga baasuudhaan hindeebi'u. Warra lameen walitti gondooru.

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namni tokko nama yoo ajjeese namni nama ajjeese sun dursa gara abbaa gadaatti dheessa. Kunis kan agarsiisu yakka ofii sana beekke harka kennachuusaati. Kana booda qabeenyaafi lubbuun namaa osoo hinbadin jaarsi gara warra namni jalaa du'ee sanaatti ni'eergama. Jaarsi ergame kunis warra namni jalaa du'e gara warra nama ajjeese sana deemanii miidhaa akka hindhaqqabsiisneef tasgabbeessu. Haala namni sun nama sana itti ajjeese hunda hayyuun qoratee adda baasa. Sababaa waan ajjeechaadhaaf nama sana kakaasee akkaataa itti namni sun itti ajjeeffame hundi erga hayyuuleen qoratani adda baasaniin boodatti gara warreen lamaan walitti gondooruutti deemama.

Adeemsi gondooruutis jalqaba hoolaan nibitama. Waan hoolaa kana ittiin qalanis albeen niqophaa'a. Shiggireenis waan barbaachiftuuf waatni bittee qopheessiti. Kana booda hayyootni gara lachuu warra namni jalaa du'eefi warra ajjeese sanas qabanii gara lagaatti bu'u. Lagatti warri nama ajjeeseefi warri namni jalaa du'e sun ija keessa wal hinilaalan. Dugda walitti garagalu. Nama nama ajjeese sana waatni shiggireedhaan rifeensa qaama isaarra jiru hunda irraa haadu. Queensa isaallee irraa qoru. Huccuu ofirraa qabus irraa baasu. Rifeensa qaama isaarraa jiru hunda haadaniifi queensa isaa irraa ciraniin booda nama sana teechisanii hoolaa qophaa'ee ture sana nama nama ajjeese sana irratti morma ishee irratti kutanii qalu. Kana booda dursa daadhiidhaan itti aansee immoo bishaaniin irraa dhiqu. Warra lameen namni irraa du'eefi warra nama ajjeese kan dura dugda walitti garagalchanii turan sana akkuma dugda walitti garagalaniin harka isaa akka wal qabatan taasisu. Hayyuuleen warreen lamaan walitti gondoora jiran sunneen akka walitti garagaranii walitti jigan taasisu. Kana booda kallattiidhaan warree lachuu gara warra nama ajjeese sana namni tokkooyyuu osoo hinhafin deemu.

Kanaan booda loon dullacha fiduudhaan dullacha sana balbaluma warra nama ajjeese sana duratti qalanii dhiigni sun garam akka yaa'u ilaalan. Dullacha qalan sana cinaacha isaa duumachuu kan jedhamu baasuudhaan ibiddatti bassuudhaan namoota

iddoo sanatti argaman hundaafuu kennama. Yeroo kanas akkana jechuudhaan duumachuu sana tokko tokkoon nyaachisan.

Hoodhu	maali
Duumachuu	duuba hinjirtu
Hoodhu	maali
Duumachuu	duuba hinjirtu

jedhaanii nama achitti argame hundaa duumachuu nyaachisan. Duumachuu kana hin fixan. Nama duubaan dhufus akkuma olitti ibsame sana jechaa nyaachisan. Erga duumachuu kana nyaataniin booda immoo akkuma jirutti namni tokkooyyuu osoo hin harca'in gara qe'ee warra namni jalaa du'ee sana deemu.

Gara warra nama jalaa namni jalaa du'ee sana akkuma gahaniinis horiin niqalama. Horii qalan kana irraa cinaacha isaa irraa duumachuu kan jedhamu baasanii ibiddatti bassanii akkas jechaati namoota sana nyaachisu.

Hoodhu	maal?
Duumachuu	duubni nagaa
Hoodhu	maali?
Duumachuu	duubni nagaa

Sana duuba waan warri qopheesse nyaatanii dhugu. Gondoorriin nama nama ajjeese kun kan hobba'u buna qalanii nyaachuudhaan. Bunni qalamee qophaa'e kun erga dhiyaateen boodatti abbaan koraa akkas jechuun erga eebbiseen boodatti nyaatama.

Qofa wal hedadhaa
Wal eegadhaa
Har'aa achillee
Lafti nagaa
Duubni keessan nagaa
Isin akka soddaati
Haalu walitti hinfaarsan
Namni kiyya du'eera
Abboo bara kaan akkana ta'eera
Hin jettu
Jettu siif hamtuu

Ati hoo
Akkas si godha jettu
Sittuu deebi'a

jechuudhaan bunicha abbaan koraa erga nyaateen duubatti namoonni hafanis bunicha nyaatu. Kanaan duuba warri lamaan kun nagaan waliin jiraatu. Akka ilaalcha hawaasichaatti nama namni nama jalaa du'e bifa kanaan erga walitti gondooraniin duubatti yoo wal tuqan akka waan soddaan tokko soddaatitti dhaqeetti ilaalama. Safuu guddaadha. Kanaaf warri kun wal ulfeesse ulfina waliif laatee kan duraa caalaa haala gaariidhaan walitti dhufuudhaan waliin jiraatu malee lammata wal hinkajeelan jedha manguddoon Gammadee Saafayii afgaaffii guyyaa 01/06/2009tti gaggeeffamee irraa kan hubatamu.

4.3 Wantoonni Buna Qalaan Itti Fakkeeffamufi kanneen Biroo

4.3.1 Fakkoommii Buna Qalaa

Akka aadaa hawaasichaatti bunni qalaan wantoota gara garaatti fakkeeffama. Wanti bunni qalaan itti fakkeeffamu kunis hawaasicha keessatti wanta beekkamuudha. Aadaa hawaasichaatiin walqabata. Yaada kana raga kennitoonni haala armaan gadiitiin ibsanii jiru.

Buna qalaan qaallutti fakkeeffama. Sababni isaatis lafa buna qalaan jiru nagaatu jira, haara galfiitu jira, araaratu jira, gammachuutu jira jedhamee waan amanamuuf, namaaf Waaqa walitti waan fiduuf qaallutti fakkeeffama. Wanti buna qalaan itti fakkeeffamu kan biraan buna qalaan qaama hormaata namaatti fakkeeffama. Qaamni hormaata kunis qaama hormaata dubartootaatti kan fakkeeffamuudha. Sababni isaan walfakkeesse mataan buna duudaa irraa kutamu sun durbi yeroo heerumtu dubrummaa ishee abbaa manaa isheef kennuutti kan fakkeeffamuudha jedhu. Bunni duudaafi durbi hinheerumne akkasumas bunni mataan isaa cirameefi durbi erga heerumteen booda waliin fakkeeffamaniitu hawaasa keessatti mul'ata. Kanaafuu, buna qalaan hawaasa Oromoo keessatti waan itti fakkeeffamu qabaachuu isaa yaada armaan olii kana irraa hubatameera. (obbo Dukkallee Harsuufi obbo Girjaa Hirbaayyee) afgaaffii guyyaa 14/06/2009fi 16/06/2009 walduraa duubaan gaggeeffameen.

4.3.2 Fakkoommii Dhagaa

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti namni tokko yookin aantenn tokko yoo nama jalaa du'e ninageeffatu. Nageeffannaan gadda jiru sana warrarraa cabsuudhaaf. Onnee madaa'e qoorsuudhaaf. Yoo gaddifi boo'ichi baay'ates nama biraatu maatii sana keessaa du'a jedhameeti amanama. Yommuu nageeffatanitti wanti irratti nageeffatamu keessaa tokko dhagaadha. Dhagaan jabaataadha. Umrii dheeraafi bakka tokko taa'uu danda'a. Yoo namni sochoose malee achii hinsocho'u. Waan kana ta'eef onnee warra sanaa akka hingaddineef onneen isaanii akka jabaatuufi gaddi akka itti hammaannetti fakkeeffama.

4.3.3 Fakkoomii Wadaroo

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti wadaroon yeroo nageeffannaa waan itti fakkeeffamu qaba. Namni tokko yookin aantenn tokko yoo nama jalaa du'e onneen warra sanaa gaddaan akka hinguuttamneef sirna nageeffannaatu gaggeeffama. Sirni nageeffannaan kun kan ittiin gaggeeffamu keessaa tokko wadaroo yookin haadaan. Wadaroo dheeraa qabsiisaniiti sirni nageeffannaa sun gaggeeffama. Sababni isaa yookin wanti wadaroon sun itti fakkeeffamu akkuma wadaroo sanaa maatii sana keessaa namni osoo hindu'in umrii dheeraa akka jiraatuu danda'utti fakkeeffama.

4.3.4 Fakkoomii Hoolaa

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti hoolaan fakkeenya gara laafummaa waan bakka bu'uuf, Waaqi gara laafessa, hoo'u laa siif laannee nuuf dhaga'i waan jedhu akka ta'etti fakkeeffama.

4.3.5 Fakkomii Wayyaa Moofaafi Haaraa

Akka yaada hawaasa kanaatti namni nama ajjeese kun guyyaa gaafa nama ajjeese sana irraa eegalee bosonatti erga dheetee booda hamma mana abbaa gadaa bira ga'ee waan raawwate himatee araarri bu'utti wayyaa hinbaafatu, qeensa hinqoratu, waa namarraa fuudhee hinnyaatu, fuula namatti hingalu, bishaan namarraa fuudhee hindhugu, akka sareetti lafa kaawwamaaf waan ta'eef wayyaa isa moofarratti mataa namichaarraa jalqabee hanga miila isaa irratti qalamee isa dhiigaan laaqame sana irraa baasanii isa haaraa uffatee sirna gondoaroo raawwatee jennaan isa haaraa uffatee nama haaraa ta'eetti kolbaatti baha yaada jedhu qaba.

4.3.6 Fakkoomii Bookaa fi Bishaanii

Akka aadaa hawaasa kanaatti namicha hoolaan mataa isaarratti qalamte sana irraa kan dhiigni dursa irraa dhiqamu bookaaniidha. Bookaan dhiquun kun immoo bookni waan damma irraa hojjatamuuf nuti fira, waljaalachuu osoo qabnuu maalif waldhabna, walitti haami'oofnu, bookni dansaa godhee xurii baasa, kunoo waan kanaan sirraa fale yaada jedhuun waan fakkeeffamuuf, bishaaniin booda irraa dhiquun immoo bishaan mallattoo qulqullinaa waan qabuuf kan xurii adda addaa namarraa dhiqee baasu bishaan yaada jedhuun fakkeeffama.

4.3.7 Fakkoomii Waataa

Akka aadaa hawaasa Oromoo Gujiitti waatni nama fira dhiigaa walirraa hinqabne, nama gosa xiqqoo, warra supheefaa tolchan. Kanaafuu, namni kun tuffatamtuufi rakkattuu waan taateef wayyaa namicha sanaa isa badeefi foon hoolaa namicharratti qalame sanaa keessaa duumachuu yookin lafee cinaachaa baafttee akka ibidda irra keessee namoota lamaan gondoorrataniif kennee akka isaan ciniinanii deebisan taasisuun tajaajila sirna araara kanaa akka ormaatti raawwata yaada jedhuun fakkeeffama.

4.3.8 Fakkoomii Duumachuu/ Lafee Cinaachaa

Akka aadaa hawaasa kanaatti lafeen cinaachaa yookin duumachuun nuti lafee waliiniiti, nuti fira, nuti waliif cinaacha, lammata walhindhabnu, lolli gidduu keenya haa ba'u yaada jedhuun kan fakkeeffamuudha.

4.4 Safuu Buna Waliin Walqabate

Afgaaffii gaafa guyyaa 01/06/2009tti maanguddoo Gammadee Saafayii waliin taasifameen gaaffii ummanni Oromoo Gujii safuu buna waliin walqabate jiraa? Yoo safuu qaba ta'e maal jedheeti amana? Jedhamanii gaafataman ibsan irraa wanti hubatamu, hawaasni Oromoo Gujii buna waliin walqabatee yeroo buna safeeffatu nimul'ata. Kunis bunni eessattiyyuu haa ta'uu yoo mana namaatti qalamaa jiraate akka carraa irra dhaqan buna qalamaa jiru sana gatani(dhiisanii) hindeeman. Safuu guddaadha. Bunicha qalame kana dhiisanii yoo deeman dhimmi guyyaa sana namni sun yaade hundi hinmilkaa'uuf jedhameeti amanama. Buna qalame sana dhiisanii deemuun milkii gaarii hinta'u jechuudha. Kanaafuu, hawaasni Oromoo Gujii mana namaa dhimmaafis haa ta'uu waan biraatiif deemanii buna qalaarra yoo gahan

dhiisanii hindeeman. Eeggatanii buna sana nyaatanii eebba buna qalaa sanarratti taasifamus waliin qooddatanii bahu malee dhiisanii hindeeman.

Inni biraa immoo safuun buna waliin walqabate buna qalaan qalamee qoriidhaan dhiyaate tokko mana keessatti nyaatama malee qorii buna qalaa qabee jiru sana gara alaatti baasanii namni gara biraa ala yoo jiraate alatti hinnyaachisan. Qorii buna qalaa qabe gara alaa baasuun safuu guddaadha. Yoo qorii buna qalaa qabee jiru sana gara alaatti qabatanii nama ala jiru sana nyaachisan akka waan nageenya warra sanaa irraa mulqaniitti ilaallama. Sababni isaatis bunni nagaadha. Nagaattis fakkeeffama. Nagaammoo ofirraa gadi hinbaasan jedhameeti amanama. kanaafuu, hawaasni Oromoo Gujii buna qalaa yommuu nyaatan qorii buna qalaa qabee jiru sana gara alaatti baasanii nama ala jiru sana alatti hinnyaachisan.

4.5 Mammaaksa Bunaan Walqabsiisuu Mammaakaman

Mammaaksi qaama afoolaa keessaa tokkoodha. Dubbii gabaabsuufi dheeressuufis ta'ee, dubbii jalqabuufi goolabuufis kan tajaajiluudha. Ergaa gadi fagoo ta'e ittiin dabarfachuudhaaf ni'oola. Buna waliin walqabsiisuun mammaaksota hawaasni Oromoo Gujii mammaakaman ergaa ittiin dabarsuu barbaadame waliin haala itti aanuun ibsamanii jiru.

bunaafi mootii afaan duwwaa hindubbisan

mammaaksa kanarraa wanti hubatamu, yeroo durii keessatti mootii tokko bilisaan dubbisuun ulfaataadha. Dhimma bira dhaqaniifis kan namaaf raawwatu yookin xumuru yoo waa harkatti qabataniidha. Haaluma walfakkaatuun bunnis garaa duwwaatti hinnyaatamu yookin hindhugamu. Sababni isaatiis garaa nama gubuu danda'a. Dura waan ta'e jala buusuun akka nyaatamu yookin dhugamuu akka qabu agarsiisa. Ergaa gadi fagoo isaa yoo laallamu malaanmaltummaa agarsiisuudhaaf barbaadameeti.

bunni hamma foolii hingeessu

Mammaaksi kunis ergaa dabarsuu barbaadame kan mataa ofiiti qaba. Kunis wanti qalbii ofii si'eessanii eegan hanga qalbiin si'oofta eegde sana hanqachuu isaati agarsiisa. Bunni yommuu qalamu bilchaatuudhaaf yommuu ta'u foolii mataa isaa qaba. Fooliin kunis ofitti kan nama hawwatuudha. Gama biraatiin buna dhugaatiif

akaawamu yoo ta'es yeroo akaawamaa jiru sanatti foolii ofitti nama hawwatu qaba. Qabatamatti yommuu bunichi qalame sun irraa bahee nyaatamu yookin bunni dhugaatiif akaawame danfifamee yommuu dhugamuu hanga yaadaan eegan sana gahuu dhabuu danda'a. Nama waan guddaa irraa eegan bakka eegamu sanatti yoo hin'argamne ta'e mammaaksa bifa akkanaatiin ittiin ibsan.

buna lubbuuf xaaxa'u warri naaf tolii kadhata

Mammaaksa kana keessatti wanta mul'atu yoo ilaallamu buna yommuu akaayan sagalee dhageessisuun waan hinoolleedha. Jaalalaan osoo hintaane rakkinatu akka xaaxa'u taasisa. Isa dirqamatti xaaxa'u kanaan immoo namni naaf tolii kadhata. Kana jechuun isa inni tokko rakkateetti qaamni biraa immoo rakkoo waan sanaa yookin nama sanaatti fayyadama jechuudha.

Boqonnaa Shan: Guduunfaa, Argannoofi Yaboo

Boqonnaan kun haala waliigala qorannoo jalqabaa hanga dhumaa kan ilaallatuudha. Iddoo kanatti irra caalmaadhaan guduunfaa, argannoofi yaboon ibsa isaanii faana dhiyaatanii jiru.

5.1 Guduunfaa

Qorannoo kana keessatti wantoonni gadi fageenyaan ibsaman nijiru. Isaan kunis, adeemsa qorannoo kana keessatti kan qorataan mala gara garaatti dhimma bahuun kan adeemsifameedha. Qorannoon kun kan gaggeeffame godina Gujii Lixaa aanaa Bulee Horaatti yommuu ta'u, mata-duree qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii buna irratti kan xiyyeeffateedha. Qorannoon kun boqonnaa shan kan of keessatti hammate yommuu ta'u, boqonnaa tokko keessatti seenduuba qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, faayidaa qorannichaa, daangaa qorannichaa, hanqina qorannichaa kan of keessatti hammatuudha. Boqonnaa lama keessatti immoo, sakatta'a barruu kan qorannoo kana deeggaraniifi gabbisan kan mata-duree kanaan walfakkaatu irratti gaggeeffamuun kan deeggaramee kan adeemsifameedha. Boqonnaa sadi keessatti mala qorannoo, mala iddeessuufi mala adeemsa xiinxala ragaalee kan ibsuudha. Boqonnaa afur keessatti xinxala ragaawwan afgaaffiifi daawwannoon argaman kan xiinxalamaniidha. Boqonnaa shanaffaa keessatti yaada guduunfaa yookin cuunfaa, argannoofi yaada furmaataa yookin yaboo dhihaateera.

Akkuma waliigalatti qorannoo kana keessatti wantoonni hammataman qaaccessa sirna buna qalaa Oromoo Gujii buna walqabatee haala maalummaa buna qalaafi adeemsi bunnii itti qalamu, akkasumas bunnii yoom yoom akka qalamuufi fakkoommii bunnii qalaan qabuufi safuu bunaan walqabate kan ibsamaniidha. Walumaagalatti qorannoo kana keessatti sirni buna qalaa Oromoo Gujii buna xiinxalamuun ibsamaniidha.

5.2 Argannoo

Sirna buna qalaa Oromoo Gujii irratti xiyyeeffachuun odeeffannoo qoratichi odeef kennitoota isaa irraa akkasumas maddeen gara garaa irraa walitti qabate boqonnaa afraffaa keessatti xiinxalamee hiikni itti kennameen booda yaanni akka argannootti wanti qoratichaan bira gahame akka armaan gadiitti tarreeffamanii jiru.

- Bunni yommuu qalamu adeemsa keessa darbu qabaachuusaatis hubatamee jira. Kunis bunni buna qalaadhaaf ta'uu jalqabuma irraayyuu filatamuuniidha. Sanaan booda buna sana mataa isaa kutuuf dhiira malee dubartiin akka hinkutne qoratichaan bira gahamee jira. Kunis gara laafummaa dubartootaa agarsiisa. Itti aansuudhaan dubartoonni meeshaa buna qalaaf barbaachisan qopheeffachuudhaan qalu. Bunnis kan qalamu dhadhaadhaan. Dhuma irratti bunni qalamu eega bilchaateen duubatti nyaachuudhaaf dursa eebbi akka taasifamu qoratichaan bira gahamee jira.
- Bunni qalaan akkuma nyaata ganamaa, guyyaafi galgalaa yeruma hunda kan hinqopheeffamne ta'uusaa qoratichaan bira gahamee jira. Kunis bunni qalaan sirna raawwii jireenya hawaasummaan walqabatan keessatti kan qophaa'uufi ulfina guddaan akka laatamuufiidha. Hawaasummaan kanneen akka keessummaa ulfoo, sirna gaa'ilaa, abbaa gadaatiif, jila sirna gadaa baalli walirraa fuudhaan, guumaataaf, sirna araara walitti bu'iinsaafi gondooruutiif, yeroo nageeffannaa fa'arratti kan dhiyaatu ta'uu isaa qoratichaan bira gahamee jira.
- Bunni qalaan wanta itti fakkeeffamu qaba. Kunis qaallutti kan fakkeeffamuufi bunni duudaan immoo dubartii qarree qabduufi buna yommuu qalan mataan isaa kutamu immoo dubartii dubrummaa ishee abbaa warraa isheetiif kennituun kan walfakkeeffamuudha. Adeemsa gondoorrui keessatti nama lubbuu namaa baase sana uffata irraa baasanii, rifeensa qaama isaarra jiru hunda irraa haaduun, qeensa isaa irraa qoruun, hoolaa mataa isaarratti qaluun dhiiga irratti qeensuun gaabbuu isaa haala kana fakkaatuun fakkeeffamee raawwatama. Adeemsa kana keessatti hoolaan mallattoo gaarummaati. Rifeensa jedhame hunda irraa haaduun, qeensa irraa qoruun, wayyaa moofaa irraa baasanii haaraa itti uwwisuun, nama cubbuu dhiqatee haara ta'e mul'isa. Lafee cinaachaa duumachuun immoo nuti fira, lafee walii hincabsinu, duuba hinsodaatin walhinsodaannu jechuudha. Daadhii dammarraa waan hojjatuuf walitti mi'oofna jechuudha. Walumaagalatti fakkoomiin aadaa hawaasa kana keessatti fakkoomiiwwan wanta hiika adda addaa bakka bu'u.

5.3 Yaboo

Akkuma beekkamu qorannoon tokko yeroo gaggeeffamu yaanni furmaataa yookin yaboon barbaachisaadha. Yaaduma kana bu'uura godhachuudhaan qoratichi yaada furmaataa qorannoo gaggeefamee kanaa akka armaan gadiitti tarreesse jira.

- Bunni qalaan aadaa ummata Oromoo biratti beekama ture. Yeroo ammaa kana yommuu ilaalamu hawaasa Oromoo Gujiifi Boorana biratti yoo ta'e malee isaan kaan biratti dagatamaa dhufee jira. Sirni kun jireenya hawaasummaa ijaaruufi cimsuu keessatti gahee olaanaa waan qabuuf faayidaan isaa hawaasa bunni qalaan biratti dagatamaa jiru kana, osoo qaama dhimmi ilaallatu keessattu waajjira aadaafi turiizimiitiin barsifameefi hubachisiifamee aadaan kun dhaloota ammaa(haaraa) kana biratti dagatamuu irraa osoo baraarfamee.
- Qorattoonni gara garaa beekumsa hawaasa Oromoo Gujii buna waliin hidhannaa qaban kanaa karaa gara garaatiin irratti hojjachuun isa qorannoo kanaan bira hingahamne osoo baasanii dhiheessanii.

Wabii

Addunyaa Barkeessaa. (2011). Akkamtaa. Finfinnee: Far East Trading plc.

_____. (2014). Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoolaa Oromoo.
Finfinnee: Far East Trading plc.

Alambiraan Fiixee.(2007,Amajjii). Siifsiin: Killa Bunaa. Jildii 6^{ffaa}, ful(5-7).

Asafaa Taffaraa. (2005). Eela: Seenaa Ogummaa Oromoo. Finfinnee: Far East Trading plc.

Alan Dundes. (1965). The Study of Folklore. England: N.J Prentice Hall Inc.

Bukenya Austin.(1994). Understanding Oral Literature. Nairobi: Nairobi University press.

Bula Sirika.(2011). Buna Kalaa: A Quest for Traditional Uses of Coffee Among Oromo People With Special Emphases On Wallaga, Ethiopia. African Diaspora Archaeology Newsletter: Vol-14: Iss-3, Article 3.

Cresswell John.(2007). Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches. New Delhi: Sage Publication, Inc.

Dastaa Dassaaleeny. (2002). Bu'uura Qorannoo. Finfinnee: Dhaabbata Maxxansaa Boolee.

Diribii Dmusee.(2012). Ilaalcha Oromoo: Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo. Finfinnee: Mana Maxxansaa S.C.

Dorson Richard(ed).(1972). Folklore and Folk Life: An introduction. The University of Chicago and London.

Fekade Azeze.(1998). Unheard Voices: Drought, Famine and God in Ethiopia Oral Poetry. Addis Ababa: Addis Ababa University Press.

Fiixee Birrii.(2013). Seenaafi Aadaa Oromoo Maxxansa 2^{ffaa} Finfinnee: EECMY, Misirach Dimts.

Finnegan Ruth. (1970). Oral Literature in Africa. Nairobi. Nairobi University press.

- Georges, R.A and Jones, M.O.(1995). Folkloristics: An Introduction. Bloomington and Indiana Polis: Indiana University Press.
- Geremew Haile. (2015). Discourses of The Origin of Coffee. Finfinnee: African Printing plc.
- Girmaa Maammoofi warreen biroo.(2009). Wiirtuu Jildii-9^{ffaa}: Barruulee Qormaataa Waaltina Afaan Oromoo. Oromiyaa: Finfinnee.
- Ian Woodward.(2007). Understanding Material Culture. UK: London Sage Publication Ltd.
- Kallacha Oromiyaa.(2016).Aadaa: Sirna Walharkaa Fuudhinsa Baallii Gadaa Oromoo Gujii 74^{ffaa} Mi'ee Bokkootti. Lakk.19. Finfinnee: Berhanena Selam Printing Enterprise.
- Katz, J.J.(1972). Semantic Theory. New York Harper and Row.
- Kothar, C.R.(2010). Research Methodology: Methods and Techniques, 2ed. New Delic Newage International publisher Ltd.
- Kumar, R. (1996). Research Methodology. Step-by Step Guide for Beginniners. Addition Wesley Longman Australian Pty Limeted.
- Maammoo Gadaa.(2013). Duudhaa: Hy International. Finfinnee.
- Melakeneh Mengistu. (2006). Fundamentals of Literature. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Misgaanuu Gulummaa.(2011). Dilbii: Bu'uura Afoolaa, Ogafaaniifi Afwalaloo Oromoo. Oromiyaa: Finfinnee.
- Oring Elloit.(1986). Folk Group and Folklore Genres: An Introduction to The Study of People on Their Tradition. Logan Utah: Utah University Press.
- Sims C.M and Martine, S.(1965). Living Folklore: An Introduction to The Study of People and Their Traditions. Logan Utah: Utah State University Press.

Taayyee Tasfaayee.(2016). Xiinxala Sirna Raawwii Araaraa Gondooraa Danuu: Kan Hawaasa Oromoo Gujii Aanaa Oddoo Shaakkisoo (Waraqaa Digirii Lammaffaa Gamisaan Guuttachuuf, Kan Hinmaxxanfamne). Yunivarsiitii Addis Ababaa.

Tadesse Woldemariam.(2015). Environment and Coffee Forest forum: Coffee Production System in Ethiopia. Addis Ababa.

Teferi Nugusie.(2006). Development of Oromo Literature up to 1991 M.A. Thesis Addis Ababa University.

Yaadasaa Tolosaa.(2008). Malleen Qorannoo Waliigalaa. Finfinnee . East Trading Plc.

Dabaleewwan

Dabalee A

Yuuniivarsiitii Finfinnee Kolleejjii Namoomaa,
Qorannoo Afaanii, Qunnamtiitti, Muummee Afaan Oromoo

Ogbarruufi Fookloorii

Kabajamtoota manguddoota gandaa duraan dursee gaaffiin kun kan qophaa'eef waan biraaf osoo hintaane qorannoo ittiin guuttannaa digirii 2^{ffaa} gosa barnoota Afaan Oromootiin waan ta'eef, gaafannoo qoratchi isiniif dhiyeessu yaada deebii nita'a jettan deebisuun akka gumaachitan kabajaan isin gaafadha. Mata-dureen qorannoon kun irratti gaggeeffamu beekumsa hawaasa Oromoo Gujii buna waliin hidhannaa qaban irratti xiyyeeffata. Kanaafuu, yaada keessan kabajaafi jaalalaan akka kennitaniif kabajaan isin gaafadha. Gaafannoowwan dhiyaatanis akka armaan gadiitti dhiyaataniiru.

1. Bunni qalaan maali?
2. Buna eenyutu qala? Maaliif? Buna qaluun adeemsa akkamii qaba?
3. Meeshaaleen buna qalaaf barbaachisan maali fa'i? Maalirraa hojjatamu? Faayidaan isaanii hoo maali?
4. Bunni yeroo akkamiiti qalama? Afoolli bunaan walqabate jiraa? Yoo jiraate naaf ibsaa mee?
5. Buna qalaan maalitti fakkeeffama?
6. Bunni safeeffama? Yoo safeeffama ta'ee safuun kun maal fa'a?

Dabalee B

Namoota odeeffannoon afgaaffiidhaan irraa funaaname

La kk	Maqaa guutuu	Koor niyaa	Umr ii	Amantaa	Gahee hojii	Gosa	Ganda	Aanaa
1.	Boruu Halakee	Dhi	73	Waaqeffataa	Abbaa Gadaa	Uraag aa	Arbich oo	D/ Daaw waa
2.	Basaquu Roobee	Du	43	Pirootistaantii	Haadha manaa	Maatt ii	Qillee nsoo	B/ horaa
3.	Burqaa Jaarsoo	Dhi	55	Pirootistaantii	H/ bulaa	Galal cha	Burqa a	B /horaa
4.	Dastaa Mokkonaa	Dhi	27	Ortoksii	H/M/ qonnaa	Galal cha	Saarajj ii	B/ horaa
5.	Danboobii Malkaa	Dhi	59	Waaqeffataa	Abbaa Gadaa	Hook kuu	Turqu ma	B/ horaa
6.	Dukkallee Harsuu	Dhi	48	Musliima	Q/ bulaa	Hook kuu	Oggoo	B/ horaa
7.	Gammadee saafayii	Dhi	78	Waaqeffataa	Abbaa Gadaa	Galal cha	Kalaal tuu	B /horaa
8.	Girjaa Hirbaayyee	Dhi	67	Pirootistaantii	Q/ bulaa	Maatt ii	Rooph ii	B/ horaa
9.	Badhaanee Waaqoo	Dhi	54	Waaqeffataa	Q/ bulaa	Maatt ii	Rassaa	B/ horaa
10	Halaqaa Hayilee	Du	32	Pirootistaantii	Haadha manaa	Uraag aa	Qillee nsoo	B/ horaa
11.	Miimmii Dharoo	Du	28	Ortodoksii	H/M/ qonnaa	Uraag aa	Saarajj ii	B/ horaa
12.	Taaddasaa Bariisoo	Dhi	48	Pirootistaantii	H/ waldaa	Maatt ii	Sooril ee	B/ horaa
13	Turee Bitaa	Dhi	85	Waaqeffataa	Abbaa Gadaa	Uraag aa	Kallac ha	B/ horaa
14.	Waajii Halakee	Dhi	88	Waaqeffataa	Abbaa Gadaa	Hook kuu	Dibbis aa	B/ horaa

Dabalee C
Suurawwan

Suura 1 suura qorataan odeeffannoo manguddoo Waajii Halakee irraa yommuu odeeffannoo funaanu agarsiisu.

Suura 2 buna qaluuf mataa bunaa itti kutan agarsiisu kaafame

Suuraa 3 buna yommuu qalan agarsiisu kaafame

Suura 4 meeshaalee buna qalaaf barbaachisan kan agarsiisu guyyaa kaafame.

Suura 5 buna qalaa qorii keessatti agarsiisu kaafame

Suura 6 buna qalaa eebbisaa nyaachisan agarsiisu kaafame.

Waraqaa mirkaneeffannaa

Ani qorataan/ttuun maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, qorannoo kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan dura yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaatiif hindhiyaanne ta'uu isaataa, akkasumas wabiilee qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee, wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Guyyaa _____